

3863

4-77 00

100 AUG

ՀԱՆԴԵՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԺԴ

2

ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

Փ Ա Ր Ի Ձ

1936

4-07 00.

00 AUG 2010

“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

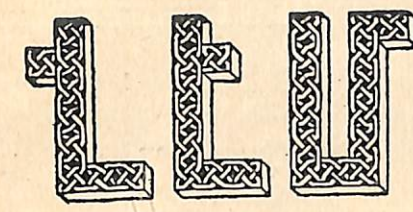
ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ . — Մեծ Յոթեկանի առթիւ	
ՏՕԲԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ . — Յուշատետրէս	
ՇԱՌԼ ԴԻԼ . — Հայկական շարտարապետութիւնը	
Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ . — Հայաստանի գմբէթաւոր եկեղեցիները	
Եւ անոնց նարտարապետական արժէքը	
ՇԱԽԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ . — Նպաստ մը հայ եւ քուրճ աշուղական	
գրականութեան	
ԻՌԻԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ . — Մ. Նալբանդեանցի անտիպ երկերը	
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՍՈՐԵԱՆ . — Արեւալիքի օրեր	
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ . — Համաշխարհային պատերազմը եւ	
Տարօնի աշխարհը	
ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ . — Բագրատ վարդապետ Գէորգ-Թաւադայան	
ԱՆՅԵԱԼՔ . — Եղիշէ Թադէոսեան . — Ներսէս Օհանեան	
ԿԵԱՆՔ Եւ ՄՇԱԿՈՅԹ . — Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան	
40-ամեայ տարեդարձը, Վ. Փ. — Թերթերու տարե-	
դարձներ, Վ. Փ. — «Անյո՞յշ» քէ «Անուշ»,	
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ . — «Խորհրդային Գրականութիւն» հանդէսը,	
Ա. Խ. — Գաղութահայ պարբերական մամուլը, Փ. —	
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ . — «Սասնայ ծոեր», Յ. Զաւրեան . — Ռ. Զարդար-	
եան՝ «Գու եւ Ես», Ա. Խ. — «Համագգային Տարե-	
գիրք», Վ. Փ.	
ՅԱԻՆԼԻԱԾ . — Վահրամ Եպ. Մանկունի, «Գէորգ Գ. եւ իր	
ժամանակը»	

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամբերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
տարեկան 70 ֆրան
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրան
Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիրիա, եւ
Պարսկաստան՝ , , 50 ֆրան
ՆԱՍՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՐԱՔԱՆՁԻՐ ՏԱՐԻՈՅ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 ՖՐ.
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդւածների եւ ուրիշ տվէն
տեսակ առաքումների համար .—
S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Pless-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquiére, PARIS (17e)

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2 1936 ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

ՄԵԾ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻԻ

I

ԿՐՕՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԷՋ

Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութիւնը հայ հոգեւոր կեանքի պատմութեան մեծագոյն դործերից մէկն է. իսկ ամէն հոգեւոր արժէք մասն է կազմում մշակոյթի, այսինքն այն բանի, որ ստեղծւում է հաւաքականօրէն ապրող մարդու կամքի, մտքի եւ զգացումի աշխատանքով: Մշակոյթը մեր ներաշխարհի պահանջն է դրսեւորելու, կերպաւորելու այն՝ ինչ որ կայ իր մէջ անձեւ, անկերպարան: Մշակոյթը ստեղծւում է հաւաքական միջավայրում, իսկ այդ՝ ազգային է. չկայ ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս բնկերային միջավայր: Մշակոյթի կրողն ու կերտողը ազգային հաւաքականութեան մէջ ապրող անհատն է: Նա հոգեկան ուժերի, ունակութիւնների առարկայացումն է տարածութեան եւ ժամանակի մէջ. ու այսպիսով ուարկայացումն է տարածութեան եւ ժամանակի մէջ. ու այսպիսով խօսք, երգ, տնտեսութիւն, պետական կառուցւածք: Մենք ապրում ենք մշակութային խորհրդանշանների շրջանում: Միայն դրսեւորելով, առարկայանալով է, որ մեր հոգեկան արժէքները դառնում են տեսանելի, հասկանալի եւ ճաշակելի:

Հայոց ինքնութիւնը, այն եղակին ու չիրկնողը, որ յատուկ է միայն հայութեան՝ առարկայացաւ հայ գրի, գրականութեան, արւեստի, հայ ճարտարապետութեան եւ մանրանկարչութեան, հայ եր-

678

511-2001

գի, շարականի, կրօնա-դաւանական մտածումի, եկեղեցու կաղմա-կերպութեան մէջ, մէկ խօսքով այն ամէն փաստերի, որ մենք կոչում ենք հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթ եւ որի կառուցումի համար հայ ազգային միաւորը կատարել է երկար դարերի աշխատանք, փորձով, վերլուծարումներով: Առանց վերոյիշեալ արժէքների չկայ եւ չի կարող լինել հայութիւնը: Այս բառը՝ հայութիւնը խտացումն է մեր մշակութային խորհրդանշանների, մեր մտածութեան եւ արտայայտութեան ձևի, նկարագրի, բարոյական խառնածքի: Հայութիւնը ոչ թէ նիւթ է, այլ որակ, զգալու, կերպաւորելու ուրոյն ձև, որ սակայն հանրային արժէք դառնալու համար պէտք է թանձրանայ, շօշափելի դառնայ: Գրքերի հոլովոյթի մէջ հայութիւնը կերտել է գրի, գրականութեան, երգի, եկեղեցու մէջ. իսկ սրանք հաւաքող, մտքերը, զգացումները խտացնող, կամքերը դարձնող գաղափարներ են, հաստատութիւններ: Հայ լեզուի շուրջը համախմբած մարդկային հաւաքականութիւնը եւ նրա վրա կառուցւած միութիւնը մենք կոչում ենք հայոց ազգ, իսկ նրա հոգեւոր բովանդակութիւնը՝ հայոց ազգայնութիւն: Գրականութիւնն էլ լեզական փաստ է, ուստի նա միայն ազգային կարող է լինել: Հաւաքումի, միացումի այս փորձը մեր երկրում կատարեց գերազանցօրէն քրիստոնէութեան շրջանում: Նրա վրա պատաստեց հայոց ազգայնութեան գաղափարը: Նա տեւց հայութեան ուրոյն ազգ-մշակութային միաւոր լինելու գիտակցութիւնը: Ձենք ժխտում, որ հաւաքումի, միացումի այդ փորձը սկսել էր Քրիստոսից շատ առաջ, սակայն նա եղել էր սաղմնային դրութեան մէջ, տեղի էր ունեցել եղակի անհատների գիտակցւած ջանքերով: Իսկ ազգային հաւաքականութիւնները կառուցւում են հոգեւոր արժէքների, կրօնական մըտածումների եւ հաստատութեանց հիմքերով: Միայն դրա վրա եւ դրանից յետոյ քաղաքական իշխանութիւնը դալիս է նրան զօրավիգ լինելու: Ազգութիւնը չի ստեղծւել առանց գաղափարական հիմքերի՝ որքան էլ պետական «անօթը» ուժեղ լինի: Միայն այդ պարագային նա ամրակուռ պատւանդան ունի եւ տեւական է: Հէնց այս «հոգեւոր անօթն» էր, որ պակասում էր մեր Արտաշիսեան եւ Արշակունեաց պատմաշրջանին, թէպէտ նրանք փորձեր արին ստեղծելու այն:

Շատերի համար Աստուածաշունչը կրօնական մէկ մատեան է, թարգմանութիւնն էլ արւած կրօնական կարիքներին բաւարարելու համար, ուստի եւ Ս. Գրքի թարգմանութեան 1500-ամեակը կրօնական եկեղեցական տօն է. զուտ մշակութայինը, ազգայինը կամ տեղ չունի այստեղ կամ երկրորդական արժէք ունի: Սակայն այս տեսակէտը հին է ու հնացած, նա մշակւում էր հայ պահպանողականների

բանակում նախորդ դարի 80ական թւականներին «Մեղու»ի շուրջ հաւաքւած մտածողների շրջանակում. «Հայ ազգի գոյութեան յատկանիշը կրօնն է, եկեղեցին» — ահա նրանց բանաձեւումը: Հիմա այս մտածողութեան պաշտպանները դժւար թէ ժխտեն, որ կրօնը ինքը հոգեւոր արժէք է, հետեւապէս նա էլ մշակոյթի տարրն է եւ միայն մէկ տարրը, այսինքն մարդկային ստեղծագործ ոգու առարկայացումն է եւ ենթակայ նոյն հոլովոյթին, ինչ որ մշակոյթի միւս մասերը եւ անկախ չէ նրանցից: Բլորովին նշանակութիւն չունի այն հանգամանքը, որ կրօնը կը նայի կեանքին, երեւոյթներին յաւիտենականութեան ակնոցով, կորոնէ կապը մարդու եւ Աստուծոյ միջեւ, մեր գոյութեան ամենէն ինտիմ եւ հոգեւոր հիմքերը կը դարձնէ: Նա միշտ մնում է մշակոյթի միայն մէկ եւ շատ անհրաժեշտ մասնիկը, առանց որի դուցէ կարելի լինի ապրել, բայց որը շատ աւելի կենսարար, բովանդակալից եւ խորն է դարձնում մարդու ներաշխարհը, մեր ամբողջ կեանքը: Կրօնի գերակշիռ նշանակութիւնը պատմութեան որոշ շրջաններում փաստ է. բոլոր ժողովուրդները իրենց պատմական կեանքի մէկ ժամանակամիջոցում երկու սկզբունքներ՝ ազգութիւնը եւ կրօնը՝ ապրել, զգացել են միացած, ձուլւած. կրօնը նոյնացել է ազգային միաւորի հետ, ազգը վեր է ածւել կրօնապէս միացած հաւաքականութեան: Պատմութեան այս ընթացքը ապրել են ներկայումս ապրող եւ արդէն մեռած ազգութիւնները եւ դեռ շատերը կան, որոնք դուրս չեն եկել ազգութեան հոլովոյթի կրօնական փուլից: Բայց այս բանը ոչ ցեղական ոչ ազգային յատկանիշ է, այլ բոլոր ժողովուրդների հոգե-մտաւոր եւ քաղաքական գարգացման մէկ փուլը եւ շատ կարեւոր փուլը: Հասարակական այս երեւոյթի պատճառն այն է, որ մէկ դարաշրջանում մշակոյթի կրօնական տարրը գերիշխող է մտքերի, հոգիների, գործի վրա, առաջնութիւն է ստացել միւսների հանդէպ. ոչ միայն այդքան, այլ եւ իրենով գունաւորել է հոգեւոր կեանքի միւս արտայայտութիւնները: Կրօնի այս բացառիկ, եղակի դերը դարձնում էր նրան «ազգային միութիւնը ստեղծող եւ պահող ազգակ»: Ազգութիւնը ստանում է կրօնական դունաւորում, այստեղից էլ «կրօնական ազգ» գաղափարը: Բայց այս պատճառ չէ, որ կրօնը համարենք միակը եւ ամէն ինչ՝ այն բաղմակողմանի եւ բաղմաձեւ կառուցումի մէջ, որ կոչեցինք հոգեւոր մշակոյթ: Տրամաբանական սխալ է ամբողջը փոխրինել միայն մէկ մասնիկով, պատմական եւ հասարակագիտական սխալ է կրօնը համարել պատմութեան միակ եւ որոշիչ գործոն:

Ըստ մեր տեսակէտի պատմութեան միակ եւ մնայուն առարկան ընկերային այն հաւաքականութիւնն է, որ կոչում ենք ազգ: Միւս՝

հաւաքական ձեւերը ազդութեան հետ համեմատած պայմանական են, այսինքն իրենց հիմքը, կառուցումը ազգային միջավայրն է: Պետութիւնը բովանդակ պատմութեան մէջ մէկ մղում է հանդիսաբերում՝ դժեւ, յարմարեցնել իր սահմանները ազդութեան սահմաններին. դասակարգը դառնում է եւ դասակարգային պայքարը տեղի է ունենում ազդութեան շրջանակում. քաղաքական կուսակցութիւնները ձեւաւորում են ազգային միջավայրում. կրօնն ու եկեղեցին նոյնպէս ազդայնանում են: Որ եւ է դադարիւր կրօնական թէ դասակարգային կարող է լինել միջազգային, սակայն նրա կիրառումը, գործադրումը միշտ ազգային է: Ըստ մեզ՝ ընկերային կեանքը անդէմ, անորոշ գործը պանդածների մարմնաւոր եւ հոգեւոր հաւաքումն է եւ կառուցումը դիմաւոր, ինքնատիպ հաւաքականութիւնների՝ ազգութիւնների: Պատմութիւնը ազգութեանց կերտումի գործն է: Սակայն, ազդութիւնները լեզւա-մշակութային միութիւններ են, որոնց մէջ հոգեւոր արժէքները առանձնացած, իրար հետ կապ ունեցող երեւոյթներ չեն, այլ միացած են բնազանցօրէն այն դոյակի (սուբստանցի) մէջ, որ մենք ազգ ենք կոչում եւ որի մասին գիտենք միայն իր առարկայացման ձեւերով որպէս մշակութային խորհրդաւորներ: Ազդութիւնը այդ արժէքների բաղմադանութիւնն է ու միութիւնը, բաղմադանութիւնը՝ միութեան մէջ: Մեթոտի տեսակէտով գուցէ պիտանի է ու յարմար այդ արժէքները առանձին, առանձին քննել, պատմականօրէն, սակայն սխալ կը լինի, որովհետեւ դա կը նշանակէր մասը նոյնացնել ընդհանուրի հետ եւ մասնակիով մեկնաբանել ամբողջը: Իսկանն այն է, որ կրօնն էլ, եկեղեցին էլ առարկայացումն են պատմութեան միակ գործօնի, ազդութեան: Ներանք մէկ մասն են ազգային արժէքների եւ նրա գոյութիւնն իսկ որպէս պաշտամունքի ուրոյն դրութիւն, որպէս կաղմակերպութիւն եւ հաստատութիւն նշան է արդէն ազգային բարդ մարմնի գոյութեան:

Սակայն, մի խնդիր եւս կապւած է կրօնի եւ կրօնական ազդայնութեան հետ: Նա հանրային կեանքում դեր ունի, իրենով կարող է պայմանաւորել հոգեւոր եւ քաղաքական կեանքը միայն այն դէպքում, երբ մօտենայ աշխարհին, յարմարել իրականութեան: Միաստաւորութեան բոլոր կրօնները միջազգային են, հանրամարդկային իրենց զաղափարներով, սակայն, նրանց կիրառումը, սկզբունքների իրացումը նրանց դարձնում է ազգային, տեղական: Հանրային ազդակ դառնալու համար կրօնը վերացական բարձունքներից պէտք է իջնի իրականութեան, դառնայ կաղմակերպութիւն, դաւանանք, ազգայնանայ կառուցւածքով, մտածումով, միայն եւ միայն այս դէպքում նա իր կնիքը կը դնի դէմքերի եւ դէպքերի վրա եւ կը պայմա-

նաւորի երեւոյթների ընթացքը: Միայն այս ըմբռնումով կարելի է խօսել կրօնի եւ կրօնական հաստատութիւնների ընկերային գործօն լինելու մասին: Քրիստոնէութիւնը ընդունած բոլոր ժողովուրդների մէջ մէկ մղում է նկատում՝ ազգայնացնել քրիստոնէութիւնը՝ երբեմն դաւանանքով, երբեմն կաղմակերպութեամբ, երբեմն ծէսերով: Մի յամառ ջանք է նկատում բոլոր ազգերի պատմութեան մէջ ազգային լեզուն քարձրացնել եկեղեցու, կրօնական մտքերը, զգացումները արտայայտելու աստիճանին: Իրականութեան մէջ այդ կը նշանակէր պայքարել յոյն եւ լատին միջազգայնացած լեզուների դէմ յանուն լեզւական ինքնորոշման՝ մէկ ձգտում է այդ մօտեցնելու լեզւի սահմանները եկեղեցու սահմաններին եւ լեզւի ու եկեղեցու վրա կառուցանելու նոր ազդութիւնը: Եկեղեցու ազգայնացման եւ լեզւի եկեղեցականացման այս ընթացքը մենք չեւտած կերպով նկատում ենք Արեւմտեան եւ Միջին Եւրոպայում միջնադարի կէսերից սկսած: Այդ գործողութիւնը յատուկ չէ մէկ ազգի. նա բոլոր ազգերի, ժողովուրդների հոլովոյթի մէկ փուլն է: Նրանով են ըսկըղենաւորում ժամանակակից ազդութիւնների ազատագրական շարժումները: Այդ շարժումները կրօնա-դաւանական հիմքեր ունեն: Արեւմտեան Եւրոպայի ազգերը կրօնա-դաւանական ազգայնութեան այդ փուլը անցել են 14-րդ - 16-րդ դարերում, իսկ հայութիւնը այդ աշխատանքը կատարել է ժամանակակից եւրոպական ազգերի պայքարից հաղար տարի առաջ, չորրորդ եւ հինգերորդ դարերում:

Այս տեսակէտից նայելով հայկական քրիստոնէութիւնը հայոց ազգային կազմակերպութեան մէկ ձեւն է եւ ամենէն բնորոշ ձեւը: Հայոց քրիստոնէութեան կառուցումը սկսում է չորրորդ դարի սկզբից եւ վերջանում վեցերորդ դարի սկզբում: Երկու դարի մէջ ներառաւ դարդացումը ընթանում է, հետեւեալ փուլերով. չորրորդ դարի սկզբին նա պետականացում է, ապա կաղմակերպչօրէն անկախացում արտաքին աշխարհից, աւատականանում ներքին կեանքում, իւրացնում հայ հեթանոսական կրօնի կաղմակերպութեան ձեւերն ու ծէսերը, այս ձեւով ազգայնանում, հինգերորդ դարի սկզբին ազգայնացում լեզուով, հիմնաւորում հայոց հոգեւոր մշակոյթը, գրականութիւնը, վեցերորդ դարի սկզբին քաժանում է արեւմուտից՝ Բիւզանդիոնից դաւանօրէն եւ մեկուսանում: Ազգայնացումը բոլոր կենսական հարցերի շուրջը տանում է նրան մեկուսացման: Մեր պատմական կեանքում մեկուսացում եւ ազգայնացում նոյնացում են:

Հայոց ազդութեան կառուցումի առաջին փորձերը նախաքրիստոնէական շրջանում են կատարւում: Բնիկ յարէթական ցեղերի եւ

եկեղոր արիա-եւրոպացիների դանդաղ միաւորումը ստեղծում է ցեղական-հոգեկան կազմաւորման այն հիմքը, որ հետագայում մնում է հայութեան մէջ էականը, տիրականը: Արեւմտեան, արիականը կառուցւեց յարեթական-ասիական միջավայրում եւ նրա գործակցութեամբ: Երկու ազգագրական տարրերը իրար հանդիպելիս տարբեր հասարակական ու մշակութային աստիճաններ էին եւ բերին ընդհանուր գործի համար տարբեր արժէքներ եւ աւանդութիւններ, որոնք եւ հիմք դարձան հետագայ հոգեւոր կառուցումների, երբ նրանք աստիճանական հոլովոյթի մէջ դառնում են մէկ հայ, արմէն: Հայոց ազգայնութեան ծագման եւ կազմաւորման գործը սկզբից եւ եթ կապւում է հայ լեզւի հետ: Ըստ Մ. Խորենացու մեր աւանդութեան հերոսներից մէկը Արամը տիտանների դէմ պայքարելով գրաւում է Կապադովկիան, հրամայում է, որ այնտեղ ամենքը հայերէն խօսեն: Հայոց լեզուն դառնում է հիմքը, չաղախը հայ պետականութեան երրորդ դարի վերջին եւ երկրորդ դարի սկզբին Քրիստոսից առաջ. հայութիւնը ջանք է թափում ստեղծելու մէկ լեզու. նա կերտում է Արտաշէսի պալատում եւ մշակում հայ քրմական դասի մէջ. տեղական, ցեղական լեզուներից բարձրանում է մէկ հայկական լեզուն: Մենք չգիտենք որքան լայն էր նրա գործածութեան շրջանակը, հաւանական է, որ նա լինէր քաղաքականապէս իշխող մէկ ցեղի լեզուն, որ շնորհիւ իր դիրքի նրա տեւ էր համապետական եւ կրօնական արժէք: Ցեղական հիմքերով ստեղծւած այդ լեզուն դարձաւ իշխող դասի՝ արքունիքի, նախարարութեան եւ քրմութեան լեզուն եւ այդ շրջանակում էլ մշակւեց, զուեց: Մեղ համար նշանակալից է այն փաստը, որ Քրիստոսից երկու դար առաջ հայ պետական ուժին զուգահեռ ու նրա վրա կոթնած՝ հայ լեզուն է կատարում հայութեան հաւաքման գործը: Արտաշէսի մեծագոյն ժառանգը Տիգրան Մեծն է: Նա առաջինն եղաւ, որ հայոց բարձրաւանդակում կղզիացած, մեկուսացած հայութիւնը դուրս բերեց միջդպրոցի կեանքի ասպարէզ, չփման մէջ դրեց մեծ մշակութային-քաղաքական շարժումների հետ, փորձեց նոր հայութեան դիմագիծը կերտել հելլենական մշակոյթի հիմքերով:

Տիգրան Մեծը դուրս բերելով հայութիւնը իր ազգագրական սահմաններից՝ մի-երկու տասնամեակ պահեց իր ձեռքին Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդների ու երկիրների բախտը: Այս փաստն արդէն ենթադրել պէտք է տայ, որ նրա օրով հայութիւնն այնքան հոգեկան, նիւթական եւ ուղղական մեծ ոյժ էր, որ կարողացել էր ենթարկել իրեն այլազան ազդերին ու ցեղերին: Եւ անշուշտ նրա օրով, քաղաքական այդ վերելայրումների մէջ հայոց միութեան գիտակ-

ցութիւնը պէտք է խորանար ու արդէն սկսւած ազգային լեզւի դարգացումը էլ աւելի առաջ պիտի դնար: Այլապէս անհասկանալի կը դառնայ հինգերորդ դարի մեծապանծ լեզւի ճոխութիւնը, եթէ չընդունենք, որ նա անցել է հոլովոյթի մի երկար շրջան Արտաշէսեան եւ Արշակունեաց դարաշրջաններում: Այդ լեզուն արքունի, ոստանիկ լեզուն էր, ուստի եւ ունի իր մէջ օտար, պարսկական տարրեր, որովհետեւ Արշակունիները իրանական-պարթեական ծագում ունենալով՝ բերին իրենց հետ եւ պարսից մշակոյթը: Հայ կրօնա-քաղաքական կեդրոններում հաւաքւում էին վարիչ դասի զաւակները՝ ուսանելու, մտնելու վարչութեան մէջ, փորձելու ժամանակի կրօնական եւ վարչական գիտութեան ու գործի մէջ՝ նրանք այստեղ խօսում էին հայերէն, քարոզում ու ներբողներ ձօնում հայ լեզուով, որի հետեւանքով ստեղծւում էր հայերէն հասկացող եւ խօսող մի մեծ բազմութիւն: Այդ լեզուն հայ գուսանների միջոցով տարածւում էր մեր հայրենիքի բոլոր կողմերը: Այսպիսով հայոց լեզուն նախ քան հայ հոգեւորականութեան ձեռքի անցնելը եւ նրա միջոցով գրի ու գրքի լեզու դառնալը հայ քաղաքական ու կրօնական գիտական շրջանների լեզուն էր: Քրիստոնէութեան միջոցով՝ արքունիքի, քրմական-մտաւորական շրջանակից նա անցնում է հայ կղերական-մրտաւորական շրջանակը:

Երրորդ դարի սկզբին, 226 թ., Պարսկաստանում կատարւեց Իւրանի պատմութեան մեծագոյն յեղաշրջումը, որ ոչ միայն արքայական հարստութեան փոփոխութիւնն էր, այլ եւ քաղաքական, կրօնական եւ ազգային մեծ երեւոյթ էր: Ապագայնացած եւ «յունասէր» պարթեաներին փոխարինում էին ազգայնական եւ յունատեաց Սասանեանները, որոնք իրենց հետ բերում էին կրօնական եւ պետական նոր ըմբռնում: Պետական նոր ձեւը՝ բիւրոկրատիկ կազմակերպութիւնը, նրանք ոչ միայն աւանդութեամբ ստանում էին Աքեմենեան հարստութիւնից, որոնցից սերւած էին համարում իրենց, ուստի եւ իրաւատէր՝ դահլ զրաւելու, այլ եւ ընդօրինակում էին Հռոմէական կայսրութիւնից, ուր դարաւոր փորձով մշակուել էր մէկ ձկուն եւ ամէն ինչ ընդգրկող վարչաձեւ: Այս պետական կարգը հակադրւում էր Արշակունիների աւատական կառուցումին, ուր պետութեան բաղադրան մասերը շատ թոյլ էին միացած կեդրոնի հետ: Բայց էականն այն էր, որ Սասան Արդաշիրը պետական եւ ազգային կեանքի միութիւնը հիմնեց կրօնի վրա: Նրա եւ նրա յաջորդների արտաքին եւ ներքին քաղաքականութիւնը կրեց զրադաշտական - կրօնական բնոյթ: Եթէ ազգային միութեան կապը կրօնն է՝ ապա նրա վարած քաղաքականութիւնը դառնալու է հալածող, ուրիշ կը-

րօնների չհանդուրժող: Որպէս ազդ կրօնական միութիւն Սասանեանները վարչութեան մէջ յատուկ տեղ դրաւնէ քրմական դասը՝ զրազաշտական կղերականութիւնը: Նա շատ մեծ քաղաքական ոյժ դարձաւ պարսից պետութեան մէջ: Պետականանալով՝ զրազաշտականութիւնը կորցրեց իր կրօնա-բարոյական ուսմունքից շատ բան: Նոր հարստութիւնը կրօնը ըմբռնեց որպէս հաստատութիւն, կառուցեց մոգերի նւիրապետութիւնը, որ ներքին եւ արտաքին դործերի մէջ դարձաւ իրենց յենարանը: Այդ նւիրապետութեան ձեռքն էր կրթութիւնը, գիրը, միտքը, նա հոգիների կաղապարողն էր, ղեկավարը: Սասանեանների օրով մազդէզականութեան ներքին դարգացումը կանգ առաւ, վերջնական բանաձեւ ստացաւ: Որպէս պետական կրօն նա հալածանքի ենթարկեց հրէական, քրիստոնէական դաւանանքները, որոնց հետեւողները զանգւածօրէն ապրում էին պարսկակ. քաղաքներում եւ ազատ արեւստի, տնտեսութեան ու մշակոյթի բարձր ձեւերի կրողն էին:

Կրօնական հիմքերով կառուցւած Պարսկաստանը դարձաւ մեծագոյն թշնամի Հայաստանի: Այստեղ իշխում էր Արշակունիների կրտսեր ճիւղը: Հայ արքունիքում հաւաքւած էին քաղաքական տարագիրները, որոնք փախել էին Պարսկաստանից Սասանեանների պետական յեղաշրջումից յետոյ եւ դաւադրութիւններ էին կազմակերպում նրանց դէմ: Պարթեւ քաղաքական փախստականները չէին հաշտւում եւ չէին հասկանում Իրանի բարձրաւանդակում տեղի ունեցած յեղափոխութեան իմաստը եւ ջանում էին վերահաստատել հին կարգը - Արշակունիների տիրապետութիւնը՝ իրենց աւատական դրութեամբ, հելլենասիրութեամբ: Այս հակաշարժման գլուխը կանգնած էին հայ Արշակունիները, որոնց համար խնդիրը ոչ միայն անձնական արժանապատւութեան հարց էր, այլ եւ քաղաքական ապահովութեան խնդիր: Վտանգւում էր Հայաստանի անկախութիւնը: Սասանեանները չէին կարող հաշտել հայ Արշակունիների գոյութեան հետ: Որքան ժամանակ Հայաստանում Արշակունիները կիշխեն՝ իրենք հիւսիս-արեւմտեան ճակատում վտանգւած էին: Ոչ միայն այդքան. այլեւ իրենց ազգային քաղաքական ծրագիրը՝ ժառանգութիւն ստացած պարթեւներից, այսինքն՝ դուրս քշել հռոմէացիներին Մերձաւոր Արեւելքից, անիրազործելի խնդիր պիտի մնար: Հայ Աշակունիների վերացումը ոչ միայն ներքին վարչաձեւի ապահովութեան հարց էր, այլեւ Առաջաւոր Ասիայի նւաման մէկ կարեւոր խնդիրը:

Սասանեաններից առաջ հայ-պարսկական բարեկամութիւնը հաստատւած էր թագաւորական տների կապի վրա՝ որ մեր պատ-

մութեան մէկ երկար շրջանի համար ունեցաւ բախտորոշ նշանակութիւն: Իրանականութիւնը որպէս մշակութային-պատմական ձեւ պատւաստեց մեր երկրում շատ ամուր: Նրա կրողը հանդիսանում էր հայ-պարթեւական արքունիքը, իրեն հետ եկած բանակը, պարթեւ շատ նախարարական տներ, որոնք հաստատուեցին մեր երկրում: Իրականութիւնը մեզ մօտ ոչ միայն քաղաքականութիւն էր, այլ եւ կրօն, կենցաղ, վարք ու բարք, լեզու: Հայոց պանթէոնը դրեթէ կորցրել էր իր ուրոյնութիւնը, հայ լեզուն բաղմաթիւ իրանական սացւածներ, բառեր ընդունել: Հայ հեթանոսական կրօնը, թէպէտ մի քանի բան պահած ունէր նախաարիական շրջանից, սակայն, չէր կարող դիմադրաւել կրօնապէս վերածննդ Իրանին: Մշակոյթի եւ կենցաղի տեսակէտից հայութիւնը բաժանման շատ քիչ բան ունէր պարսիկներից: Եւ եթէ պարթեւ Արշակունիների օրով մշակութային այս միութիւնը վտանգ չէր ներկայացնում հայութեան համար, ապա Սասանեանների հաստատման հետեւանքով վերջ է տրւում հայ-պարսկական խաղաղ կենակցութեան, բարեկամութեան: Եթէ Պարսկաստանը ազգայնօրէն վերածնեց կրօնական հիմքերով, ապա Հայաստանին անհրաժեշտ էր նոյնպիսի մէկ յեղափոխութիւն:

Երբորդ դարը մի յամառ փորձ է պարսիկների կողմից ոչնչացնելու Հայաստանը, որպէս պետական միաւոր: Նրանք ոչ միայն պատերազմում են, այլ եւ դիմում են քաղաքական ահաբեկումի միջոցին. նրանք այդ ձեւով սպանեցին հայոց խոսքով թագաւորին, որ Արշակունիների հարստութեան շահերի եւ Հայաստանի պետական միութեան ջատագովն էր: Նրանք ջանում են վերացնելու Հայաստանի իշխող թագաւորական տունը եւ եթէ այդ անյաջող անցնի՝ փոխարինել այն ուրիշով: Այդ նպատակն է հետապնդում Շապուհ Բ.ը չորրորդ դարում: Այս խնդրում նա գործակիցներ ունէր եւ հայ նախարարների մէջ, որոնք Արշակունիներին համարում էին եււոր, իսկ իրենց բնիկ, հետեւապէս աւելի իրաւատէր հայկական դահի վրա:

Անշուշտ, հայ քաղաքական գործիչները զգում են դալիք վտանգը եւ միջոցներ որոնում ստեղծւած ծանր կացութիւնից դուրս բերելու հայութիւնը. բոլորովին հասկանալի է, որ այս գործի գլուխը կանգնում են երկու Արշակունի - պաշտպաններ, թէեւ տարբեր դաս-տիարակութեամբ՝ Անակի որդի Գրիգորն եւ Խոսրովի որդի Տրդատ Թագաւորը: Սրանից էլ պէտք է հետեւցնել, որ նրանց ղեկավար միտքը Արշակունիների իշխանութիւնը փրկելն էր: Սկզբում՝ Սասանեանների վտանգը հայ ղեկավար շրջաններին ձգում է Հռոմի դիրքը, եւ վերջինիս օգնութեամբ նրանք երկար ժամանակ պայքար-

րում են Հայաստանի պետական կեանքի եւ տիրող հարստութեան համար: Բայց դրսի օժանդակութիւնն անբաւարար էր հայոց «քաղաքական անօթը» պահելու համար: Դաշինքը, քաղաքականութիւնը հիմնում են շահերի վրա, իսկ հայութեան ամրակուռ շէնքը կարող էր կառուցել սկզբունքների, գաղափարների վրա: Շահերի, քաղաքականութեան հետեւանքով Հայաստանը ձեռք էր բերել ու պահել իր պետականութիւնը, այժմ դադարների վրա պէտք է հիմնէր, կառուցէր հայոց ազգայնութիւնը: Հայութիւնը պէտք է կառուցէր ներսէն, կանգնէր իր սեփական ոտքի վրա: Միայն այդ պարագային ապահով կը լինէր եւ իշխող տունը:

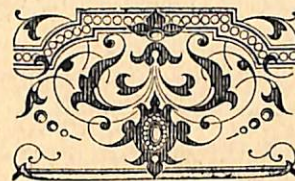
Ասացինք որ Արշակունիների օրով հայութիւնը շատ բան էր իւրացրել իրանական մշակոյթից, ըստ որում նոր պայմաններում մղուող պայքարը ոչ երկու կենցաղական ձեւերի մէջ էր, ոչ բարոյական սկզբունքների, ոչ լեզուական առաջնութեան: Հայկական հարցը այդ ժամանակ գուտ քաղաքական-քաղաքական տան հարց էր: Եթէ Սասանեաններին յաջողէր վերացնելու Արշակունեաց հարստութիւնը, կամ փոխարինելու մէկ ուրիշով, կամ ստեղծելու կրտսեր Սասանեան մէկ տուն մեր երկրում, հայկական հարցը լուծւած կը լինէր Պարսկաստանի համար միանգամայն ընդունելի ձեւով, իսկ հայութեան գոյութեան՝ որպէս ազգային հաւաքականութեան՝ մեծ վտանգ կը սպառնար: Թէպէտեւ պարսիկների հարւածը ուղղւած էր Արշակունիներին, սակայն, նա անուղղակի ձեւով հասնում էր հայութիւն, դեռ եւս չկազմակերպւած ազգային միութեան: Ուստի պատմական դէպքերի բերումով իրենց դասային-տոհմական շահերը պաշտպանելով՝ հայ Արշակունիները հանդիսացան հայոց ազգային միութեան կորստից փրկողները:

Բայց որն էր այն ոյժը, որի վրա պիտի պատւաստէր հայութիւնը եւ որ միաժամանակ պիտի ծառայէր որպէս անջրպետ երկու ազգերի միջեւ: Սասանեանները այդ ոյժը դտան իրենց պատմական անցեալում՝ Աքամէնեանների աւանդութեանց եւ Զրադաշտականութեան մէջ. հայերը չունէին այդպիսի պատմական աւանդութիւն: Իրենց անցեալը՝ շատ քիչ բան էր տալիս նրանց. Արշակունիները իրենց դործը չկապեցին Արտաշիսեան հարստութեան հետ, երկար ժամանակ հայ դահի վրա զգացին իրենց օտար եւ միայն Պարսկաստանում տեղի ունեցած Սասանեան յեղաշրջումից յետոյ՝ աստիճանաբար ազգայնացան՝ կապելով իրենց բախտը հայութեան հետ: Եթէ մեր պատմական անցեալում չկար այդպիսի ոյժ, ապա հայ քաղաքական եւ մտաւորական ղեկավարները լաւապէս վերահասու էին, թէ ինչ հիմերի վրա են կառուցել նոր պարսկական եւ հռոմէական կայսրու-

թիւնները: Երկուսի մէջ էլ կրօնը խոշոր դեր էր կատարում, նա զօդող, միութիւն ստեղծող ոյժն էր, առանց որի պետական միութիւնը կը քայքայէր: Եւ երկու տեղումն էլ մեծագոյն իշխողները եղել են նաեւ կրօնական բարենորոգիչներ - հաստատել են, մաքրել կրօնը, մշակել նրա ծէսերը, տարածել այն, ստեղծել քրմական դաս՝ տալով նրան եւ իրաւունքներ, եւ արտօնութիւններ, եւ հասարակական ու պետական գործերին մասնակից դարձրել նրանց: Ժամանակի ոգու, մտածութեան տեսակետից հայութիւնը կարող էր կառուցել միայն կրօնի վրա. ոչ լեզուն, ոչ արքայական հարստութիւնը նրա փրկութեան խարիսխը լինել չէին կարող: Հին Արեւելքում մարդկանց աշխարհայեցողութիւնը, քաղաքական-ազգային կազմակերպութիւնը կրօնական հիմեր ունէին: Պետութիւնների, ազգութիւնների բաժանման հիմքում ընկած էր ոչ այնքան լեզուն, որքան կրօնը:

Բէյրութ.

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՍ

Ա.

1918 Յունիս 19-ի Ձորեքշաբթի առաւօտն էր, որ լուր տարածւեցաւ, թէ Հայաստանի նորակազմ Հասարակապետութեան կողմէ պատերազմութիւն մը Կ. Պոլիս էր եկած եւ իջեւանած Թոքատլեան մեծ պանդոկը, որպէս զի թուրք կառավարութեան հետ համաձայնութիւններ մը գոյացնէր:

Ամէն հայու սիրտ մեծ ուրախութեամբ, խինդ ու խանդով լցաւ, կուզէինք երթալ ողջունել այդ պատգամաւորութիւնը, որ Արարատի վեհ կողերուն շունչը հետ կը բերէր եւ զոր կը բաղկացէին՝ գլխաւորութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի՝ Միքայէլ Պապաջանեան, Աղ. Խատիսեան, Կէնէրալ Կորկանեան, Տիգրան Միրզայեանց, Յակոբ Քոչարեան, Մ. Պունեաթեան, Թախթաճեան եւ ղեռ ուրիշներ:

Այո՛, կուզէինք երթալ ողջունել այդ պատգամաւորութիւնը, որ Հայաստանի ազատագրութեան լրաբեր աղաւնին էր, բայց հնարաւորութիւն չկար, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը անմիջապէս Թոքատլեան պանդոկը զրկած էր երկու հայ լրտես՝ Յարութիւն Մըկրտիչեան (յետոյ սպաննւած) եւ Արմաշական բարեժողիկ վարդապետ մը Համադասպ անուն (կարգալոյժ եղած), որպէս զի գիտեն թէ՛ ո՞ր հայերը կուզան ու կերթան պատգամաւորներուն այցելութեան:

Ես՝ մանաւանդ կը փափաքէի տեսնալ Աւետիս Ահարոնեանը, զոր 1908-ին թուրք Սահմանադրութեան հռչակած տարին, դարմանած էի Բերայի մէջ եւ յետոյ՝ ողբացեալ Ս. Զաւարեանի յուղարկաւորութեան օրը տեսած էի զինքը:

Կար սակայն հայ-կաթոլիկ ազգասէր ու եռանդոտ վարդապետ մը, որ բարեկամս էր, Յովսէփ Վ. Սարուխանեան, եւ որ յաջողած էր գաղտնաբար երթալ տեսակցիլ պատերազմութեան անդամներուն հետ: Մէկ օր խնդրեցի այս վարդապետէն գնալ Ա. Ահարոնեանի մօտ եւ խնդրել իրմէ, որ գիշեր մը հաճէր ինձ մօտ գալ: Սարուխանեան

Յովսէփ վարդապետ. կատարած էր յանձնարարութիւնս եւ տունս գալով իւր քարտը թողած էր, վրան մատիտով նշանակելով հետեւեալ տողերը,

«Մեծաշուք Տոքթ. Թորգոմեան: Մեր մարդիկը *) տեսայ.»

«ձեր ըսած անձը **) այս Երկու օրերու մէջ երեկոյեան»

«Ժամ 9-ին ժամանակները խոստացաւ ձեզի գալ, ուստի»

«Գիտնաք, վասն զի իրեն հետ տեսնեցայ: 1918 ՅՈՒՆԻՍ 25:»

Սպասելով վարդապետին բերած լուրին, եւ ահա 1918 յուն. 29-ի չարաթ երեկոյին ուշ առնել, Բերայի մեծ պողոտային վրա կը հանդիպիմ Ա. Ահարոնեանի, կը համբուրէինք, եւ հետս դայն առնելով կերթանք տուն, ուր ժամերով կը խօսակցինք, անվերջ կը տեսակցինք. . . բայց կը թողու մեզ եւ գիշերւան մութին կը դառնայ Թոքաթլեան:

Պատգամաւորութիւնը մնաց Կ. Պոլիս մինչեւ 1 նոյեմբեր 1918, յետոյ մեկնեցաւ Հայաստան:

Եւ այդ չորս եւ կէս ամսան մէջ շա՛տ ու շա՛տ անգամներ եւ ազատորէն յարաբերութիւններ ունեցայ պատգամաւորութեան հետ եւ ունիմ այդ մասին օրագրութիւն մը: Առ այժմ առանց անդրադառնալու այդ օրագրութեան, սա կէտը միայն կուզեմ յայտնել, թէ՛ ես գրաւոր կերպով խնդրեցի որ իրենց կարծիքը ինձ հաղորդեն Հայաստանի նորածին վիճակի ապագայի մասին:

Ինձ պատասխան տւին՝ Ահարոնեան, Պապաջանեան եւ Խատիսեան, որոնց գիրերը այսօր հրատարակելով, կը խոստանամ հետզհետէ ներկայացնել Օրագրութեանս կարեւոր այն կէտերը, որոնք ուղղակի վերաբերութիւն ունեցան պատգամաւորութեան Պոլիս անցուցած կարճատեւ ժամանակին հետ:

Բաբիգ, 29 Մարտ, 1936.

ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

I

Սիրելի բարեկամս,

Բժիշկ Թորգոմեան

Հայ աշխարհի մօտաւոր ու հեռավոր բաղդի մասին խօսքս կուղէք:

Անակնկալներով հարուստ մեր օրերում դժւար է վճռական խօսք

*) «Մեր մարդիկը» ըսելով՝ պատգամաւորութեան անդամները իմացունել կուզէ:

**) Ահարոնեան:

արտասանել ժողովուրդների ապագայի եւ մանաւանդ՝ հայ Ազգի ճակատագրի մասին, սակայն ինձ թւում է, որ անգամ դադափարների ու հակամարտ շահերի այս համատարած բաղխումներից բարձր կան դերիչ խող պատմական օրէնքներ, երկաթէ տրամաբանութիւն, որ կարող է կուսան ծառայել քանի մը ընդհանուր տեսութիւնների համար Զեզ հետաքրքրող հարցի տեսակէտից:

Սովորաբար ընդունւած էր մինչեւ այժմ XIX -րդ դարը նկատել ազգայնական դադափարների, ժխտումների յախուռն շրջան. սակայն չնայելով անցեալ դարի վերջից եւ մեր դարի սկզբից ծայր տւած ընկերական վարդապետութիւնների ահազին ծաւալումին, այսօր վստահաբար կարելի է ասել, որ յատկապէս մեր դարն է, այո՛ XX -րդ դարը, երբ ազգայնական շարժումները հասնելու են իրենց զարգացման ծայրագոյն աստիճանին հրամայողաբար լուծումն պահանջելով աշխարհի բաղդի վարիչներից:

Ընկերական վարդապետութեան ամենամեծ սխալն եղաւ իր ծաւալական չարաչար խանդի մէջ լքումի մատնել ազգային հարցը, որ եւ ինչեւ լինի աշխարհի ամենայնաւոր, ամենաբարձրակոչ, ազադակող հարցերից մէկն է եւ չպիտի քաշուի հրապարակից մինչեւ արմատապէս լուծուի:

Կրկնում եմ, XX դարին էր վիճակւած լուծել այդ ցաւոտ հարցը, որ գերազանցապէս մարդկութեան հարց է:

Ասացի քիչ վերը «աշխարհի բաղդի վարիչներ», — այժմ այդ «վարիչները» ո՛չ այլ ոք պիտի լինեն, բայց եթէ ազգերը իրենք. եւ այստեղ է հրաշալի հանգոյցն ու լուծումը ազգային հարցի: Եւ տարօրինակ հակադրութեամբ, մի աննման պարագայով այս արդիւնքը պարտական ենք մասամբ նաեւ միջազգայնութեան ընկերական վարդապետութեան քարոզած միջազգայնութեան, որ միանգամայն իր չստանձնած, չը հետապնդած արդիւնքի տարաւ համայն մարդկութիւնը:

Առաջիկայ կոնգրէսն լինելու է Ազգերի Արիօպագ, որ պիտի կարողանայ գերազոյն հատուցումն տալ, տառապող ցեղերին: Հայ ցեղը՝ որ ազգերի Արիօպագին պիտի ներկայանայ վաղը իր արդարագոյն դատի արիւնազանդ շքեղութեամբ, անկասկած այսօր իր փերկութեան նախօրեայի առջեւ է կանգնած, եւ ծագող արեւի ցոլքերի առջեւ տակաւին աչքերը խտողած, բայց զարթնում է յուսալի ու հպարտ:

Հաւատում եմ խորապէս, որ մեր ժողովրդի վերջնական փրկութեան ժամն է հնչել, բայց եւ դրա համար մեր ցեղական կուռ իմաստութեան բարձրագոյն աստիճանը պիտի կիրարկենք, դարերի գոր-

ծը կերտելու համար, մեր ընդհանուր լողունքը պիտի լինի այսօր հայ նւիրական հողի եւ թէ մանաւանդ հայ ցեղի 'ի մի համախմբումը:

Հայի «պոչաւոր» կոչումը (Ռուսահայ, Թիւրք-ահայ, Պարսկ-ահայ, ամերիկ-ահայ) պէտք է կտակել մեր անցեալ, մեր աղէտաւոր պատմութեան եւ ճակտին կնքել հպարտ, անաղարտ, չքեղ անունը՝ «ՀԱՅ» եւ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ», ամենէն աւելի անարգւած, տրորւած, արիւնոտւած Հայրենիքը եւ այս իսկ պատճառով Հայրենիքներից ամենանւիրականը:

Այս ստեղծագործական դադափարը հետապնդելու ենք, ո՛չ միայն մեր իրական փրկութեան արդարութեան յաղթանակի համար, այլ նաեւ նրա համար, որպէս զի յաւիտենապէս կարողանանք հաշտ ու խաղաղ ապրել մեր շուրջ եղող մեր բոլոր հարեւանների հետ, քաղաքակրթութեան իրաւունքի արդարութեան մեծ ու միահամուռ աշխատանքի համար ամենքի հետ:

Անհնարին է մեր փրկութիւնը առանց Հայ Հայրենիքի-կովկասեան ու Թիւրքիոյ Հայաստանի — լիակատար ազատագրումի, անհնարին է այդ ազատագրումը հայ ցեղի ցրւած բեկորների, բոլոր բեկորների՝ 'ի մի համախմբումի:

Անհնարին է խաղաղութիւնն ու վերջնական հաշտութիւնը մեր հարեւանների, մեր այսօրւայ իշխող ցեղերի հետ, առանց հայ ցեղի լիակատար համախմբումի, առանց «Հայ Հայրենիքի, լիակատար ազատագրումի»:

Հին Ռուսաստանը դաժանօրէն խորթ մայր եղաւ մեզ, իսկ նոր Ռուսաստանն՝ աւելի վատթար: Հին Թիւրքիան մեր արիւնը քամեց, նոր Թիւրքիան աւելի վատթար. միայն Նոր-Հայաստանը ազատագրւած եւ վերածնւած ու համախմբւած հայ ցեղն է որ պիտի բարձրանայ այսօր մեր հայրենի աւերակների միջից, որպէս արդարութեան, իրաւունքի, քաղաքակրթութեան գերազոյն յաղթանակ:

20 Հոկտ. 1918 կ. Պոլիս.

Ա. Ահարոնեան

II

Յարգոյ Տոքթ. Թորգոմեան,

Պետական գործիչները սիրում են ասել, «Տէ՛ք մեզ լաւ Ֆինանսներ, եւ մենք ձեզ կը տանք լաւ կառավարութիւն»: Այդ տեսակէտից հայ ժողովրդի վերաբերեալ պէտք է ասել, — Ստեղծեցէ՛ք առողջ ազգամիջեան եւ միջազգային քաղաքականութիւն եւ դուք կունենաք ուժեղ եւ հարուստ ժողովուրդ եւ պետութիւն:

Միքայէլ Պապաջանեան

III

Յարգելի Բժշկապետ,

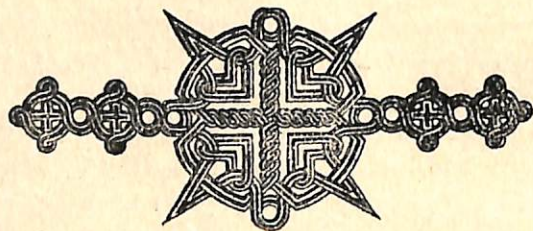
Հայ ժողովրդի որոնումների եւ տանջանքների երկար պատմութիւնը պարզ ցոյց է տւել, որ ամենամեծ դժուրծօնը, որը կարող է ապահովել նրա արժանաւոր ապագան, դա իր՝ Հայ ժողովրդի կենսունակութեան ոյժն է: Նա ինքը պէտք է կռի եւ կռի իր բաղդը: Նրան համարեա չէին ժպտում եւ չէին օգնում նոյնիսկ բարեկամ համարւող երկիրները: Եւ չնայած ուժասպառ Հայ ժողովրդի թափած արեան հեղեղներին, ներկայ մեծ պատմական օրերում նա՝ Հայ ժողովուրդը պէտք է ամենից շատ յենւի իր ոյժերի եւ իր ստեղծագործական հանճարի վրա: Օտարի օգնութիւնը կարող է միայն լրացնել մեր սեփական ջանքերը:

31 Հոկտ. 1918, Կ. Պոլիս

Մնացէ՛ք բարեա՛ւ,
Ադ. Խատիսեան

Յ. Գ. Ունիմ դեռ Յակոբ Քոչարեանէ եւ ուրիշներէ նամակ պատասխաններ, որոնք յաջորդաբար պիտի երեւին:

ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՇԱՌԼ ԴԻԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ^{*})

Հայաստան շատ մեծ թիւով յիշատակարաններ պահած է. ամէնէն չինները կը պատկանին Ն. դարուն, իսկ ամէնէն նորերը՝ ԺԳ. դարու առաջին կիսուն:

Այս յիշատակարաններու մեծագոյն մասը մեղի հասած են դրեթէ անկոծ վիճակի մէջ, այսինքն թէ չեն փոփոխւած ետքէն կատարւած նորոգութիւններով ու նոյն իսկ անոնք որ կործանած են՝ պատկառաղբու երեւոյթ մը պահած են:

Ուրեմն ունինք յիշատակարաններու վերջին ծայր շահեկան ամբողջութիւն մը, որոնք որքան մեծ են զանազանութեամբ եւ տիպարներու ինքնատուութեամբ, այնքան ալ՝ իրենց առաջ բերած տպաւորութեամբ: Տարակոյս չկայ որ հայկական այս արւեստը մեծ տեղ մը զրաւած է Արեւելքի մէջ քրիստոնէական արւեստի զարգացման տեսակէտէն ու կ'արժէ որ յատուկ ուշադրութիւն դարձնենք այս կէտին վրա:

Իրապէս ի՞նչ տեղ կը զրաւէ հայկական ճարտարապետութիւնը Արեւելքի քրիստոնէական արւեստի կազմութեան մէջ:

Մօտ քսան տարի առաջ Վիէնայի համալսարանի ուսուցչապետներէն Ստրէլիգովսկի հրատարակեց շատ գեղեցիկ գիրք մը «Հայկական ճարտարապետութիւնը եւ Եւրոպա» (Die Baukunst der Armenier und Europa) անունով, գիրք մը՝ որուն կրկնակ երախտագիտութիւն կը պարտի Հայաստան: Նախ՝ այս գիրքը առաջին անգամ ըլլալով Եւրոպայի աչքին առջեւ զրաւ հայկական ճարտարապետութեան յիշատակարանները: Յետոյ՝ հեղինակը ատոր մէջ շեշտեց այն առաջնա-

^{*}) Նիւրի շահեկանութիւնը ի նկատի ունենալով, «ՎԷՄ»-ի խմբագրութիւնը տպագրում է փրանսացի յայտնի բիւզանդագէտ եւ կանառի անդամ Պրոֆ. Շառլ Դիլի այս բանաստեղծութիւնը, որ նա կարդացել է Փարիզում «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ «Համագրգային» կազմակերպած հանդէսի մէջ, 22 Դեկտ. 1935ին:

կարգ տեղը, որ իր կարծիքով հայկական ճարտարապետութիւնը կը գրաւէ Արեւելքի քրիստոնէական արւեստին մէջ:

Ըստ Ստրչիգովսկիի, հայկական այս ճարտարապետութիւնն է եղած աղբիւրը՝ ուսկից ածանցւած է կերպով մը ամբողջ Արեւելքի քրիստոնէական արւեստը:

Հայաստան կը ներկայացնէ այն «հաստատուն հողը» որուն վրա կարելի է կառուցանել Արեւելքի քրիստոնէական ճարտարապետութեան ամբողջ շէնքը:

Այսպէս, ըստ իրեն, Պոլսոյ Այա Սոֆիա եւ Ռավէննայի Սուրբ Վիտալ ու նոյնիսկ Հռոմի Սուրբ Պետրոս եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Շանայորի գղեակը կը բխին հայկական ճարտարապետութենէ: Ստիպւած եմ քիչ մը վերապահ ըլլալ այս հաւաստումներուն մասին: Ստրչիգովսկի, որ շատ մեծ գիտնական մըն է, երբեմն խիստ յանդուգն գաղափարներ կը յայտնէ: Եւ առանց վէճի ենթարկելու հայկական ճարտարապետութեան կարեւորութիւնը քրիստոնէական արւեստի կազմութեան մէջ, խնդիր է գիտնալ թէ անոր տրւած տեղը քիչ մը չափազանցւած չէ՞:

Մնաց որ շատ կարեւոր չէ այս, քանի որ հայկական յիշատակաբանները ըստ ինքեան բաւական զօրաւոր բնոյթ ունին եւ բաւական ինքնատիպ են, ու եթէ երբեմն բան մը փոխ առած են ուրիշներէն, շատ յաճախ կրնան բաւարարել իրենք իրենց:

*
**

Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքին բերումով խիստ բընականօրէն կոչւած էր մեծ դեր խաղալու Արեւելքի քրիստոնէական արւեստի պատմութեան մէջ: Արեւելեան կողմէն սահմանակից էր Պարսկաստանի, հարաւէն՝ Միջագետքի, արեւմուտքէն՝ բիւզանդական աշխարհին, Փոքր Ասիոյ եւ հելլենական աշխարհին: Այս զանազան երկիրներուն մէջտեղ՝ Հայաստան միջնորդի դեր պիտի կատարէր:

Արդարեւ, Միջագետքէն փոխ առած է կամարակապ կաթողիկէն, ինչպէս Պարսկաստանէն՝ դմբէթը: Պարսիկ ճարտարապետները շատոնց կը գործածէին այս դմբէթը, սակայն հայ ճարտարապետները Դ. եւ Ե. դարերուն հայկական ճարտարապետութեան կազմութեան մէջ խիստ հետաքրքրական ձեւով օգտւեցան անկէ: Բաց աստի պէտք չէ մոռնալ որ Միւրիան եւս արւեստի պատմութեան մէջ խիստ կարեւոր բաժին մը ունեցած է. այսպէս, հայկական ճարտարապետութենէն մեզի մնացած ամենահին յիշատակարանները՝ Երեւոյքի եւ Տե-

կորի կաթողիկէները խիստ ուշագրաւ նմանութիւն մը ունին սիւրիական Գալլուպի եւ Տուրմանիոյ եկեղեցիներուն հետ:

Աւելցնեմ որ՝ Երեւոյքի կաթողիկէին մէջ գտնւած են յունական արձանագրութիւններ, իսկ Տեկորի տաճարին մէջ՝ ասորական արձանագրութիւններ: Պէտք է ըսել որ այս պարագան դոնէ Ե. դարուն համար, քիչ մը կը պակսեցնէ ինքնատուութեան այն բաժինը, զոր Ստրչիգովսկի փորձած է տալ Հայաստանի: Բայց ինչ որ անվիճելի է, Զ. դարուն վերջը եւ Է. ին սկիզբը հայկական այս արւեստը եզականօրէն փայլուն շրջան մը ճանչցած է:

*
**

Այդ շրջանին հայ ճարտարապետները ցոյց տւած են իրենց ամբողջ կարողութիւնը: Մեծ ճամբորդութիւններ կատարած ըլլալով, ուրիշ տեղերէ բաներ սորված են եւ կառուցած ահաբիւք քանակութեամբ յիշատակարաններ, որոնք արտակարգ պէսպիսութիւն մը կը ներկայացնեն: Այս յիշատակարաններու մեծ մասին թւականը ճշգրիտ կերպով նշանակւած է. անոնք կը պատկանին Զ. դարու վերջին մասին, իսկ Է. դարը լեցուն է անոնցմով: Անոնց յատկապէս հրաշալի են իրենց պէսպիսութեամբ: Կան դմբէթաւոր կաթողիկէներ, ինչպէս Թալին եւ Թալիշ. կան նաեւ կեդրոնական յատակադիւծով շէնքեր, որոնք կը ներկայացնեն քառաթեւ կոչւած յատակադիւծներ, այսինքն խաչ մը՝ որուն թեւերը կը վերջանան կողակներով (abside):

Ուրիշ տեղ մը կը հանդիպինք դմբէթներու, որոնք կը կռթնին շէնքը կրող ութ որմախորշերու (niche) վրա. յետոյ կան նոյնպէս յիշատակարաններ՝ որոնք կը վերջանան եռակոնաձեւ. կան, վերջապէս, նաեւ խաչաձեւ եկեղեցիներ:

Ստոյգ է որ անոնք արտակարգ տպաւորութիւն մը կը գործեն ճամբորդին վրա. նոյն իսկ անոնք որ կործանած ու աւերակ են՝ նըւազ տպաւորիչ եւ կենդանի չեն:

Ահա էջմիածնի մայր եկեղեցին: Ասիկա նկատւած է Հայաստանի ամենահին եկեղեցին. շինւած է Ե. դարուն եւ վերանորոգւած՝ Է. ին: Սակայն եւ այնպէս, ու հակառակ այս նորոգութեանց, շատ հետաքրքրական է անոր յատակադիւծը. ունի դմբէթ մը՝ նստած չորս սիւներ եւ չորս կողակներու վրա (քառաթեւ յատակադիւծ):

Արդէն այս յատակադիւծը շատ խիստ տարածւած է Հայաստանի մէջ: Այս տիպարին վրա ուրիշ մայր եկեղեցիներ ալ կառուցւած են, ոչ շատ հեռու էջմիածինէն:

Վաղարշապատի Ս. Հովհաննիսյան եկեղեցին, կառուցված 1818-ի տեղերում, կը ներկայացնէ խիստ շահեկան յատկապէս մը, անկիւններու չորս որմնախորշերով եւ կոնաձեւ տանիքով: Վերջապէս, նոյն տեղը կայ նաեւ Ս. Գայիանէի եկեղեցին, շինված շուրջ 1630-ին, որ կը ներկայացնէ թերեւս նւազ ինքնատիպ բայց շատ յատկանշական յատկապէս մը: Խաչաձեւ յատակագիծը կը վերագտնենք բիւզանդական ճարտարապետութեան մէջ:

Ձուարթնոցի մէջ ունինք եկեղեցի մը, նւիրւած Ս. Գրիգորի: Թէեւ աւերակ դարձած է, սակայն յատկապէս խիստ նշանակալից է: Այս եկեղեցին շինված է է. դարուն Ներսէս Գ. կաթողիկոսին կողմէ, որ Հայ Եկեղեցին վարեց 640-660 թ.թ.: Շէնքը քառաթեք տերեւի մը երեսօյթն ունի. դմբէթը կանգնած է չորս մեծ սիւներու վրա, որոնք կը տեսնուին կողակներու հանդիպման կէտին վրա. սրբարանը կը գտնուի դմբէթին տակ: Այս յիշատակարանը խիստ ուշադրաւ է իր յատկապէս, որ արեւելեան ծագում ունի: Դիտելի է որ դարդանկարները յունական են: Գիտենք որ Ներսէս Շինող կաթողիկոսանալէ առաջ ուսած էր Պոլսոյ մէջ եւ սորված յունարէն՝ զոր շատ կը սիրէր: Այս է պատճառը որ դիմեց յոյն ճարտարապետներու. կարգ մը խոյակներ բոլորովին բիւզանդական են. իր անունը յիշատակած է եկեղեցիի պատին վրա դրւած յունարէն արձանագրութեան մը մէջ:

Հայաստան է. դարուն սերտ յարաբերութիւններ ունէր Բիւզանդիոնի հետ, ու ասիկա կը տեսնուի արձանագրութեանց մէջ: Այս շէնքերէն շատեր կը յիշեցնեն կայսեր իշխանութեան տարին. հիմնադրւելը կը յիշատակէ «Կիւրոպաղատ», «Պատրիկ» սքանչելի տիտղոսը, զոր կը ստանար հաճոյքով Բիւզանդիոնի արքունիքէն: Այս բոլորը ցոյց կուտան թէ Հայաստան որոշ չափով կախում ունէր Բիւզանդիոնէն: Զ. դարուն բիւզանդացի ճարտարապետներ Հայաստանի մէջ շինած են եկեղեցիներ, որոնք իրրեւ տիպար ծառայած են, ու ասիկա քիչ մը կը պակսեցնէ այն իրողութիւնը որուն վրա այնքան կը պնդէր Ստրէլիցովսկի:

Մէկ բան ստոյգ է սակայն որ, հայկական արւեստը հետզհետէ կը հեռանայ բիւզանդական արւեստէն եւ կը լքէ դայն: Այդ կը տեսնենք Ժ. եւ ԺԱ. դարերով ներկայացւած շրջանի մէջ: Այդ ատեն Հայաստան խիստ մեծ դեր մը կը խաղայ Արեւելքի մէջ: Բաղմաթիւ Հայեր Պոլիս կ'երթան՝ իրրեւ զինուոր ծառայելու. անոնք լաւագոյն-

ներն եղան: Շատ մը հայ կարօտ ազնականներ՝ կայսեր կողմէ կանչուած՝ հիմնալի հարստութիւն շինեցին:

Միւս կողմէ մեծ ճամբորդութիւններ կատարող ճարտարապետները, որոնց մասին խօսեցայ, միայն Պոլիս չէ որ դացած են, այլ կերպով մը բիւզանդական աշխարհի շրջանը կատարելով, հայկական արւեստը տարած են Վրաստան, յետոյ սլաւ ժողովուրդներու մօտ, ու մինչեւ Յունաստան: Այս բոլորը ցոյց կուտան Հայաստանի դերը արւեստի պատմութեան մէջ:

Աղթամարի եկեղեցին, որ Ժ. դարու սկիզբի գործ է, շատ նշանաւոր է: Սակայն 1000 թվականի ատեններն է որ կը տեսնենք ըսքանչելի ծաղկում մը քառաթեք շէնքերու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս Խօջափանք, Մարմաշէն եւ այլն. ուրիշներ՝ որոնք սերտօրէն կապուած են Հայաստանի, թէեւ աշխարհագրականօրէն կը պատկանին Վրաստանի, ինչպէս Կեթառի եկեղեցին, Գուրաբիսի մայր եկեղեցին՝ քանդուած Ժէ դարուն Թուրքերուն կողմէ: Մոկվիի եկեղեցին, արտակարգ ամբողջութիւն մը, որուն վրա կ'արժէ կանգ առնել: Յետոյ նաեւ բոլոր այն յիշատակարանները որ կը գտնուին Արփաչայով շրջապատուած ամայի լեռնադաշտին վրա, ուր կան Անիի աւերակները: Հոն կը գտնենք խիստ դեղեցիկ յիշատակարաններու ամբողջ շարք մը: Անիի մայր եկեղեցին կը յիշեցնէ Էջմիածնի մայր եկեղեցին յատկապէս. անիկա գործն է մեծ ճարտարապետի մը՝ Տրդատի: Այս եկեղեցիին քով, ահա՛ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, շինված 1001-1020ի միջեւ եւ որ վերարտադրութիւնն է Ս. Գայիանէի եկեղեցիի յատկապէս:

Յետոյ կայ ուրիշ եկեղեցի մը, մասամբ աւերւած, ու նաեւ Ս. Գրիգոր երկոտասան անկիւնաւոր մատուռը՝ որուն տեսքը բոլորովին մասնայատուկ է: Լեռնադաշտին վրայի ուրիշ եկեղեցիներ ցոյց կուտան մեզի թէ այս մեծ շարժումը տեսած է մինչեւ Անիի կործանումը:

Այստեղ կայ խիստ արտակարգ շահեկանութիւն ներկայացնող յիշատակարաններու ամբողջութիւն մը: Ասոնց ինքնատուրութիւնը անվիճելի է. այս յիշատակարաններու յատկապէս կրկնութիւնն է է. դարու շէնքերու յատկապէս:

Հայկ. արւեստի գործ այս եկեղեցիներու կողքին կը թափանցէ բիւզանդական ազդեցութիւնը, գլխաւորապէս Վրաստանի մէջ (Պրիւլիտաթ եկեղեցին՝ զուտ բիւզանդական ոճով), ինչ որ ցոյց կուտայ թէ ուրիշ տարրեր կը խառնուին հայկական աւանդութեանց:

Սակայն եւ այնպէս կայ ամբողջութիւն մը յիշատակարաններու որոնց արժէքը նւագեցնել բացարձակ տղայութիւն պիտի ըլլար :

**

Ի՞նչ յատկանիշներ կը ներկայացնէ հայկական այս արւեստը :

Նախ՝ խիստ կարեւոր պարագայ մը . Հայաստանի յիշատակարանները բիւզանդականներէն կը տարբերին շինւածանիւթերու տեսակէտէն : Բիւզանդական շէնքերը աղիւսէ շինւած են , մինչ Հայաստանի մէջ քար կը գործածէին , ու այս տեսակէտէն կը մօտենան ռոմանական եկեղեցիներուն :

Ուրիշ յատկանշական գիծ մը այն եղանակն է՝ որով Հայերը կոնստանտնուպոլիսէն կը պսակէին գմբէթը , թէեւ զուտ հայկական գիւտ մը չէ այս : Ս . Գրիգոր Նիւսացի նամակի մը մէջ կը նախատեսէր արդէն այս կոնստանտնուպոլիսէն որոնք կը գտնէին Հայաստանի մէջ : Բայց աւելի շատ ուշագրաւն է՝ մէկ կողմէ հայ եկեղեցիներու արտաքին զարդանկարը որով անոնք կը զանազանին բիւզանդական եկեղեցիներէն , միւս կողմէ ներքին տեսքը այս եկեղեցիներուն , որոնք զգալի տարբերութիւններ ունին բիւզանդականէն : Անիի Ս . Գրիգոր եկեղեցին ունի երկար կամարներ , խիստ փոքր պատուհաններ ու երբեմն պարզապէս ճեղքեր , որ թոյլ կուտան լոյսի թափանցումը : Քանդակագործութիւնը արտակարգ տեղ մը կը գրաւէ զարդանկարչութեան մէջ : Այս զարդանկարներէն մաս մը , կարելի է տեսնել Աղթամարի եկեղեցիին մէջ , կառուցւած 915-921-ի միջեւ : Իր սիւլուէթի կողքին՝ ճակատին կողմը ունի քանդակւած զարդանկար մը , որ կը ներկայացնէ բոյսեր , կենդանիներ եւ մարդկային դէմքեր , ի մէջ այլոց արձանը եկեղեցին կառուցանել տուող հիմնադիրին :

Ներսի կողմը կարելի է տեսնել մօտաւորապէս այն երեւոյթը զոր կը ներկայացնեն , առհասարակ այս քիչ մը մուլթ , քիչ մը խորհրդաւոր եկեղեցիները , որոնք հոգին կը վերացնեն՝ միստիկ պաշտօնով մը : Հոն կը տեսնուի մէկ մասը այս ճարտարապետութեան յատկանիշներէն . զանգւածային շէնքեր , խիստ ու կշռաւոր գիծեր , մուլթ ներքին , ու ատու իսկ բուռն շահեկանութեան արժանի են :

Այս բոլորը մի՞թէ կը նշանակեն թէ Ժ . եւ ԺԱ . դարերու այս արւեստը բացարձակապէս ազգային արւեստ մըն է , արւեստ մը՝ որ ամէն բան տւած է Բիւզանդիոնի քրիստոնէական արւեստին : Երբե՛ք :

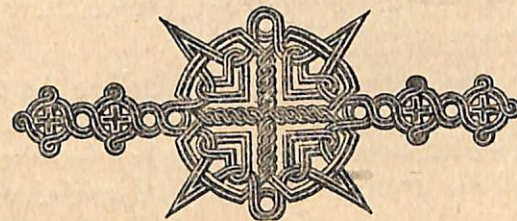
Ստրիգովսկի Հայերուն կը վերագրէ Նէայի եկեղեցին . կարելի չէ գիտնալ թէ անիկա հայկական է թէ ոչ : Տարակոյս չկայ որ Հայերը քաղաքականօրէն կարեւոր դիրքեր գրաւած են Բիւզանդիոնի

մէջ եւ մէկ քանին կայսերական դահլիճ քարձրացած են : Ասկէ զատ , երբ երկրաշարժ մը տապալեց Այա Սոփիայի գմբէթը , Վասիլ Բ . կայսրը կանչեց հայ ճարտարապետ Տրդատը , որ դարմանեց այդ աղէտը :

Եզրակացութիւնը որուն կը հասնինք ամէն անգամ որ փորձ կընենք գիտական ուսումնասիրութիւն մը կատարելու , հետեւեալն է .-

Դժուար է սահմանել հայկական արւեստի ինքնատուութեան , տարողութեան եւ ազդեցութեան աստիճանը , սակայն մէկ բան ստոյգ է որ անիկա լայն ազդեցութիւն ունեցած է քրիստոնէայ Արեւելքի մէջ : Պոլսոյ մէջ ունեցած գործունէութենէն զատ , կը տեսնուի որ այս արւեստը հասած է մինչեւ Ռուսիա : Մոկվիի եկեղեցին անվիճելիօրէն Քիէվի ռուսական Ս . Սովիա եկեղեցիին տիպարն է : Կարելի է նոյնիսկ հարց տալ ինքնիրեն թէ զայն կառուցանող ճարտարապետը հայ մը չէ՞ : Այս արւեստին կը հանդիպինք նոյնիսկ Յունաստանի եւ Պելոպոնէսի մէջ : Հելլենական ազդեցութեան կողքին կը տեսնենք հայկական ճարտարապետութիւնը : Պէ՛տք է աւելի հեռունները երթալ : Ռոմանական արւեստին մէջ ի՞նչ աստիճան կը տեսնուի այս ճարտարապետութիւնը : Շահեկան տպաւորութեանց նմանութիւն մը կը գտնենք հոն :

Այս բոլոր հակաճառութիւնները , մեծ կարեւորութիւն չունին ի վերջոյ : Մէկ բան ստոյգ է , այն՝ որ այնպէս ինչպէս որ կան , հայ ճարտարապետութեան այս յիշատակարանները Հայաստանի զարդը կը կազմեն : Պէ՛տք է ընդունիլ եւ հաստատել թէ՛ արեւելեան ժողովուրդներու շարքին՝ հայկական ճարտարապետութիւնը երբեմնի Հայաստանին փառքը եւ անոր կենսունակութեան ապացոյցը կը կազմէ :

Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՄԲԵԹԱԿՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ *)

ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Երեսուն տարիներ առաջ սկսաւ գմբեթաւոր եկեղեցիներու մասին հրատապ պայքարը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ: Փռչիներու տակ ծածկւած Անիի մէջ՝ լուիկ մնջիկ կաշխատէր Թ. Թորամանեան ճարտարապետը, մինչեւ որ նախ Պրոֆ. Մառ, ապա Ստրիշիքովսկի անւանի ճարտարապետը Անիի այցելութեանը առթիւ՝ ճանաչեցին թէ ան անյայտ մնացած դանձ մըն է: Ստրիշիքովսկի, որ մինչեւ այն ատեն արեւմտեան ճարտարապետութիւնը կը ջատագովէր, դարձաւ ջերմ պաշտպան հայկական արւեստի առաջնութեան եւ խիզախօրէն հարց դրաւ. Արեւելքը թէ Արեւմուտքը եղած է գմբեթաւոր եկեղեցիներէ խանձարուրքը: Ստրիշիքովսկի այդ խիզախ քայլն չէր կարող առնել, եթէ «վարպետ» Թորամանեան անոր ծանօթացուցած չլլար հայկական արւեստին հետ:

Հայկական գեղարւեստի պատմութիւնը, կարելի է երեք շրջանի բաժնել: Առաջին՝ նախապատմականը, երկրորդը՝ պատմականը եւ երրորդը՝ քրիստոնէականը:

Ա. Նախապատմականը, շատ աղքատ է այսօր: Չկայ դժբախտաբար այնքան նիւթ ձեռք բերած, որով կարելի ըլլար կազմել գեղարւեստի համառօտ պատմութիւն մը:

Գեղարւեստի արժանաւոր գործերու նշաններ կը գտնուին այսօր մեր հայրենի հողի վրա նախապատմական շրջանէն, ինչպէս բեւեռաքանդակ գրութիւնները, դարդանկարներ եւն.: Հայ ժողովուրդը անշուշտ ունեցած է իւր քաղաքները որոնց մէկ քանիսի անունները մի-

*) Տպագրում եմ «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ կազմակերպւած համաժողովի մէջ կարդացւած երկրորդ բանախօսութիւնը, նիւթը լրիւ կերպով ներկայացրած լի-նելու համար:

այն մնացած են, սակայն քաղքենի տներէ, ապարանքներէ, դղեակներէ գրեթէ ոչինչ մնացած է:

Բ. Հայկական գեղարւեստի բեղմնաւոր շրջանը կը սկսի պատմական, այսինքն Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքէն եւ կը տեւէ մինչեւ ցվերջ Գ. դարուն Յ. Գ.: Այս շրջանի ճարտարապետութեան պատմութիւնն ալ դեռ չունինք, բացի այն պատմական պրպտումներէն որոնք երեւցան «Բաղմալէպ»-ի մէջ:

Գ. — Երրորդ (քրիստոնէական) շրջանէն է, որ կը սկսի իսկապէս հայկական գեղարւեստի ճարտարապետական ուսումնասիրութիւնը:

Եւրոպական դիտնականները, ծանօթանալով մեր քրիստոնէական շրջանի գեղարւեստին, կը դարմանան թէ ինչպէս ժողովուրդ մը, որ անցելոյն մէջ ինքնուրոյն գեղարւեստ ունեցած չէ, Գ. դարուն մէջ կը սկսի կառուցանել այնքան հրաշակերտ գմբեթաւոր եկեղեցիներ:

Այս հարցին պատասխանը անոնցմէ ոմանք գտած են այն բացատրութեան մէջ, թէ հայ ճարտարապետութիւնը աղբւր է քաղաքա-կրթւած մեծ ազգերու գեղարւեստէն եւ թէ այն բնաշխարհիկ (autochtone) չէ:

Այդ տեսակէտին մենք համաձայնիլ չենք կրնար: Հայ գեղարւեստը, մեր համոզումով, արդիւնք չէ օտար ազդեցութեան, այլ բնաշխարհիկ ու բնածին է: Աւելին՝ այն զօրեղ կերպով աղբւր է մերձաւոր եւ հեռաւոր ազգերու, որոնց կարգին նաեւ բիւզանդական արւեստին վրա: Այդ եղբակացութեան մենք եկած ենք մասնաւորապէս ի նկատի ունենալով քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետութիւնը, որ գերադանցապէս եկեղեցական եղած է: Այդ շրջանէն մեզի հասած են բաղմաթիւ գեղեցիկ շէնքեր, որոնք հիացմունք պատճառած են օտարներուն, որոնց կարգին յիշենք, օրինակ, այն խալաթի ճարտարապետը, որ ուղարկւած էր յատկապէս ուսումնասիրելու Հայաստանի եկեղեցիները:

Հայկական ճարտարապետութիւնը, ինչպէս ըսինք, եղեր է եկեղեցական եւ իբրեւ այդպիսին կը դառնայ կեդրոնական համաչափ շինութեան գմբեթի շուրջը:

Գմբեթը յիշած է Ռիկ-Վէտայի գիրքերու մէջ եւ «գմբեթ» բառը զենտերէնէ կը ծագի: Հայերը մօտ երկու հազար բառեր փոխ առած են այդ լեզւէն, ինչպէս կը հաստատէ Հիւրշման: Այդ բառերէն մէկն ալ գմբեթն է:

Հնուց ի վեր ասիական ազգեր շինած են այլ եւ այլ կերպով քառակուսի կամ կլորակ պատերու վրա, իսկ գերեզմանոցի մէջ չորս սիւներու վրա քիւբէ, քիւբէ կոչւածը: Հիմա ամէն մէկը կուգէ ի-

ընն սեփականացնել հայկական դմբէթը, անտեսելով պատմական այն փաստը, որ առաջինը քաղաքակրթեալ ազգերու մէջ հայ մը եղաւ այն ճարտարապետը, որ վերցուց գմբէթը պատերու վրայէն եւ յանդիմարէն դրաւ զայն կեդրոնի մէջ չորս կամարակապ սիւներու վրայ, ստեղծեց անկիւնաքեւեր (pendantifs), կազմեց շրջանակ (corniche) մը, իբրեւ հիմն եւ վրան դրաւ գնդաձեւ (sphérique) գմբէթը:

Այդ ճարտարապետը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր որ իբր առաջին քարադործ ճարտարապետը, ղեռնա Դ. դարուն սկիզբը, հանձարեղ նորութիւնը մտցուց քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ այն պահուն, երբ ղեռ Բագրիւիկալ տափակ ծածքով եկեղեցին էր տիրապետողը: Կոստանդիանոս Մեծն Հռոմէն բերաւ այդ ոճը:

Ազաթանգեղոս, Տրդատի քարտուղարը, կը գրէ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի հիմնարկութեան պատմութիւնը, որի համաձայն Լուսաւորիչ գերբը տեսիլք կը տեսնէ եւ լուսեղէն մարդ մը, Միածինը ցոյց կուտայ տեղը եւ ձեւը շինելիք տաճարին: Այս երազին վրայ, նա հետեւեալ օրը կը հաւաքէ ժողովուրդը, կը պատմէ իւր տեսիլը, եւ կը նկարագրէ տաճարին ձեւը, որ բոլորովին նոր կը թւի տեղւոյ քարագործներին, այն ատեն ինքն կառնու զլար մարտարաց, եւ կը գծէ եկեղեցւոյ յատակագիծը (պլանիմետրիա):

Հիմա հասկանալի է արեւմտեան յոյներու գանգատն ի հնումն Փոքր Ասիոյ քարագործներու, իբր ըմբոստներու ընդունւած ձեւերուն դէմ:

Այժմ կը տեսնեմ Կիւմրուայ Ս. Փրկիչ եկեղեցին, զոր 1860 թվականին շինեցին երեք խիզախ եւ անդրազէտ հայ վարպետներ Ուստա Թաթոս Անդրիկեան, ուստա Պապան եւ ուստա Մանուկ հանձարեղ հիւանդ, որ ամէն ձեւի զարդաքարերու օրինակ կաղապարներ փայտէ կը շինէր քարտաշներու համար: Սոքա թւարանութեան միայն չորս գործողութիւնները սովորած էին տարրական դպրոցի մէջ. աւանդական գործնական փորձառութիւնը կառաջնորդէր անոնց եւ բնածին տաղանդը. նոքա կանգնեցին Անիի Մայր Եկեղեցւոյ ճիշդ օրինակը:

Մեր հակառակորդները հայ գեղարւեստի արժէքը նւաստացնելու համար ըսին, որ հայ գեղարւեստը կախում ունի պարսկականէն, ասորականէն, հռոմէականէն, բիւզանդականէն:

Պարսկականէն չենք կրնար ազդած ըլլալ, որովհետեւ չէնքերը, որ իբր օրինակ կը բերեն, ոչ միայն բնաւ կապ չունին կեդրոնական գմբէթի համաչափ շինութեան հետ, այլ եւ տեղական չեն, օտարաժուտ են: Օրինակի համար. ա. — Կիւրասի դամբարանը. ասոր համար Կտեսիաս յոյն պատմիչը, որ ուղեկից էր Մեծին Աղեքսանդրի՝ կըսէ, «Արիստարուղոս ճարտարապետը, Մեծն Աղեքսանդրի հրամանով, շի-

նեց Կիւրոսի դամբանը, Փոքր Ասիոյ յոնիական ճաշակով»: Ուստի ոչ թէ պարսկական, այլ յոնիական կամ փոխփոխական արւեստն էր, որ ընտանի էր Հայոց, իբր ազգակից անոնց:

Բ. — Դարեհի շիրիմը. Գիտնականք կը համարին թէ զանիկա Կամբիսէսի Եգիպտոսէն բերած գերինները շինեցին, դատելով ճարտարապետական զարդաքանդակներէ, որ յատուկ է Եգիպտացւոց, որ են փաղակները (gorges) որ դռներու վերին բարաւորի վրայ կը քանդակէին, եւ որովհետեւ այդ այդպէս է, ուրեմն պատահական չէ: Նոյն արւեստը Դարեհէն առաջ գիտէին Փոքր Ասիոյ գաղատոսները (քարտաշները):

Գ. — Պերսեպոլիսի շինութիւնք. — Դսէրքսէս ուղեւոր գերագանցել քան զինուէ եւ Բաբելոնը, իւր քաղաքի կամ ամարանոցի շինութեան համար տեղափոխեց Պարսկաստան Փոխփոխ երկու քաղաքների Երիտորիայի եւ Մելիտոնի բնակիչները, անոր վրայ բանեցուց յոյն հանձարեղ եւ հմուտ արւեստաւորներ: Ուստի կրնանք ասել որ հոն յատուկ պարսկական արւեստ գոյութիւն չունի:

Դ. — Սարուխստանի նշանաւոր պալատը. — Կարծիք մը կայ որ դարձեալ փոխփոխ արւեստաւորներ շինած ըլլան ոչ թէ Աքեմենեանց ժամանակ, այլ Պարթեւ թագաւորաց, որովհետեւ նման շինութիւններու կը հանդիպին Փարսիստանի մէջ, որոնց վրայ կը գտնուին փողրակներու (gorges) նշաններ: Դիոյլաֆոս, որ առաջինը այցելեց այդ կողմերը, կը նկարագրէ այսպէս. «Սարուխստանի պալատի՝ քառակուսի ձուլաձեւ (ovale) գմբէթը կը հանդիս չորս տափարակ անկիւնաքարերու վրայ տրոմպի (trompe) ձուլակամարով փոխանակ անկիւնաքարերու (pendantifs) եւ կողովաձեւ գմբէթի կամարի մէկ մասն ալ յեցած է պատերու վրայ, որով չկայ բնաւ նմանութիւն հայկական գնդաձեւ գմբէթի հետ, որ կանգնած է կամարապսակի վրայ (corniche) որ իբր հիմն կը ծառայէ անոր: Ուստի անկարելի է այս ճշշած ձուլաձեւ գմբէթն ազդած ըլլայ հայկական գեղարւեստի վրայ:

Բ. Կախումն Ասորւոց կամ Սիրիոյ արւեստէն. Մեր հակառակորդները այս կարծիքը կազմած են թիւր ենթադրութեան մը վրայ, աւանդական կամ պատմական սխալի մը պատճառաւ, այսինքն հաւատ ընծայելով Արգարու զրոյցին, որով իբր թէ քրիստոնէական կրօնքի հետ, Սիրիոյ եկեղեցական զարդացման արւեստը մտեր է Հայաստան:

Աւանդութենէ աւելի՝ պատմական ապացոյց մ'ունինք որ Հայաստան Գ. դարու կիսուն Աղեքսանդրիոյ եկեղեցական վարչութեան կը հպատակէր: Առ այս Եւսեբիոս եկեղեցական պատմիչը կը յիշէ

Մեծն Դիոնիսիոս Հայրապետի գրած նամակը, Կեսարիոյ եպիսկոպոսի միջոցաւ, առ Մեհրութան հայ եպիսկոպոսն Փոքր Հայոց: Այսինքն ինձ կը թւի Ծովաց աշխարհի եպիսկոպոս եղած ըլլայ, որ հալեալ էր առ Հռոմայեցիս, Տրայանոսի խորամանկ քաղաքականութեան հետեւանքով:

Մեհրութան անունը յատուկ է Արծրունի տան, որով անտեղի է ենթադրել որ Մեհրութանի իշխանութիւնը մինչեւ Մեծ Հայոց մէջ տարածւած ըլլար: Թող զայս Հայաստանի լուսաւորիչները՝ Ս. Գրիգոր եւ Տրդատ իրենց մանկութեան ժամանակ կրթւեցան Կեսարիոյ մէջ. եւ ապա իբրեւ երկրորդ առաքեալ Հայաստանի, Լուսաւորիչ եւ իւր որդիքը եւ թոռները յաջորդաբար ձեռնադրւեցան Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն. ի՞նչ աւելի պատմական ապացոյց որ քրիստոնէական կրօնքը պաշտօնապէս Կեսարիայէն ոչ Սիւրիոյ ճամբով մտաւ Հայաստան . . . հետեւապէս եւ ոչ անոր ճարտարապետական արեւստը ազդած է հայկականին վրա:

Գ. Հայաստան պարտակա՞ն է Հռոմին. Արեւմտեան ճարտարապետներու մեծամասնութիւնը տակաւին կռթնած կայսերական Հռոմի գեղարւեստի վրա, որ կեդրոնէն ճառագայթել է մինչեւ կայսրութեան հեռաւոր սահմանները, կըսէ թէ Հայաստան չէր կարող դիմադրել անոր մշակոյթին, անոր գերիշխանութեան տակ գտնելով: Այս գաղափարով մի իտալացի գնահատւած ճարտարապետ Յ. Թ. Ռիվոյիօս (որուն ջերմեռանդն հաւատացող Անգլիացիք են) համոզւած էր, կամ թէ կուզէր համոզել թէ կեդրոնական համաշխարհային գմբէթի ծագումն անպայման հռոմէական արւեստ է եւ անոր ծնունդը կը փնտռէր մութ գետնադամբաններու մէջ: Հողի երեսին վրա գտնւած շէնքերը որոնք նախընթաց կը համարէին իտալական վերածնութեան հրաշագեղ եկեղեցիներին քննութեան առնելով եւ ի բաց թողլով շատ մը երկրորդական շէնքեր, կանգ պիտի առնեմ կարեւորագոյններու վրա, որոնք համալսարանի ճարտարապետութեան ուսանողներու ընթացաւարտ քննութեան Laureatի ծրագրին մէջ կը մտնան: Ժամանակագրական կարգով.

ա.) Պանթեոնը, Ամենադից տաճարը, բ.) Միներվա Մետրիկա,
գ.) Սրբուհի Կոստանցա, դ.) Ս. Յովհաննէս Լատերանեան Մայր Ե-
կեղեցւոյ մկրտարանը :

1.— Այսօրւան Պանքէոնը. դա երրորդ շինութիւնն է: Ագրիա-
նոս կայսեր հրամանով շինեց յօյն հռչակաւոր ճարտարագէտ եւ
ճարտարապետ Ապօլլոդօրոս Դամասկացին շուրջ 120 թ. Ն. Ք., հե-
տեւագէտ հռոմէական արւեստ չէ:

2.- Միմեթրվա Մեդիկա. դա շատ հետաքրքրական նորութիւններ կրող մի չէնք է, սակայն ոչ ժամանակը եւ ոչ շինողներու անունը յայտնի են: Բայց որովհետեւ այսպիսի մի շինութեան հանդիպած են ժամանակով Ադրիանոս կայսեր դաստակերտի (villa) մէջ, Տիվոլիի մօտերը եւ օրինակը Լիկիանոսի կոչւած պարտէզներու մէջ կը դտնւի, եւ որովհետեւ կայսրը Արեւելքէն բերած էր նախադադափաբը, ուստի հռոմէական չէ, այլ արեւելեան:

3.- Սրբուհի Կոստանցա, (անուն Կոստանդիանոսի աղջկայ) . շատ գեղեցիկ, շատ չքեղ համարույր կամարակապ սիւնազարդ չէնք մէջ . տարակոյս չկայ որ հեթանոս դարուն կը պատկանի . շրջաբոլոր կամարի ջրաներկ դարդանկարները, ոչ մի առնչութիւն ունին քրիստոնէական կրօնքի հետ . անոնք աղեքսանդրեան գեղարւեստի դպրոցին կը վերաբերին . Կոնստանդ Կլորոս կայսրը, անտարակոյս իւր անձի եւ իւր տոհմի համար մի դամբարան կառուցել է : Ամմիանոս Մարկեղինա զարմիկը կը հաստատէ թէ Փլաւեան տոհմի շիրիմն եղած է : Նոյնը կը վկայէ Թոմասսինի «Հռոմ եւ իւր շրջակայք» գրքին մէջ : Մինչեւ ԺԵ դար կը մնար զետեղւած նրա կեդրոնի մէջ պորփիւրէ մեծղի դագաղը, որ հիմա Վատիկանի թանգարանը փոխադրւած է, եւ ոչ Կոստանեան Մոնոգրամը կայ սրան քանդակւած :

4.— Ս. Յովհ. Լադերանեան Մայր Եկեղեցւոյ Մկրտաբանը. ներոն կայսրը, ուսանի դարուն, դրանց լատերանեան ընտանեաց պալատը, որ այն ժամանակէն, իբր կայսերական սեփականութիւն, ծառայեց մինչեւ Վաղենտինոս Գ. այսինքն 455 տարին: Յետոյ Ատտիլիանս յաջորդներէն Օդոակըր տիրեց մինչեւ 493 թ. եւ յայտէս ելեւէջներով հասաւ մինչեւ Պէպինոս Կարճահասակ Ֆրանսայի Թագաւորը, որ ութերորդ դարուն իջաւ Իտալիա եւ տիրեց Ռավինայի, ջնջեց Բիւզանդիոնի փոխարքայութիւնը եւ երկիրները նւերեց Հըւոմի Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյ ժառանգութիւն յամի 751: Որով ութերորդ դարուն հաղիւ թէ շինած ըլլայ լատերանեան եկեղեցին. հետեւապէս Մկրտաբանի շինութիւնն ալ թ. —էն մինչեւ ԺԲ. դար կը ձգձգուի, այսինքն վերջնապէս Մայր Եկեղեցւոյ շինութենէն վերջ, առանց որոյ Մկրտաբանը գոյութիւն չէր կարող ունենալ: Ուստի Գ. դարու չէնք չէ եւ ոչ Կոստանդինոսի հիմնարկութիւն: Որ է ասել հայկական գեղարւեստէն մի քանի դարեր յետոյ, ուստի ազդեցութեան մասին խօսելն իսկ չարժէ:

Դ. - Կը պարտի՞ Հայաստան բիւզանդական գեղարեստին.
Պրոֆ. Շ. Դիւ ասեւ է. Արեւելք Հոմմից մի բան է ասեւ, այլ
ընդհանրապէս :

Բիւղանդական գեղարւեստ ասեւրով, ըստ գերազանցութեան, ե-

Թէ կը հասկցուի կեդրոնական, համաչափ անկիւնաթեւերու վրա շին-
ւած զմբէթը, ապա այդ ձեւը ոչ մի ազդեցութիւն չէ գործած հայ-
կական գեղարւեստի վրա, այլ ընդհակառակն: Արեւելքը, այսինքն
Հայաստան գլխաւորապէս կը թափանցէ հելլենականութեան մէջ եւ
իրեն ուժեղ բազմակնքը կ'երկարէ դէպի հիւսիս մինչեւ սկանտինաւ-
եան երկիրներ, եւ դէպի Արեւմուտք մինչեւ Հարաւային Փրանսա:

Մենք կը խորհինք, որ եթէ արեւմտեան գեղարւեստի աւանդա-
կան սեւեռումներ եւ կանխակալ կարծիքներ մէկ կողմ նետէին
եւ ըստ իրականութեան դատէին արեւելեան բարձրաւանդակի, այ-
սինքն Հայաստանի քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը, պիտի
համոզէին որ Յուստինիանոս ամէն կողմերէ հրաւիրած ճարտարա-
պետներու խորհուրդներէն կ'օգտուէր Ս. Սոփիայի վերաշինութեան
համար: Ասոնց գլխաւորներն էին Անթիմոս Աղալլացին եւ Իզիդորոս
Միլետացին, երկուքն ալ փոխադասեցին էին, գերազանց մարդիկ ի-
րենց արւեստին մէջ, կըսէ Պրոկոպիոս: Ըստ մեր ուսումնասիրու-
թեան, ոչ պակաս ընտիր եւ վարժ եղած են հայ ճարտարապետներ,
որոնք իրենց հայրենի աւանդական արւեստի մէջ գերազանցող մը
չունէին, որոնց հետ տեսնւած եւ խօսած պիտի լինի Յուստինիանոս
Այրարատեան աշխարհի մէջ (Պերսարմենիա), երբ առաջին անգամ
Սիղայի եւ Բելիսարիոսի հետ արշաւեց տիրապետելու համար. երկ-
րորդ անգամ երբ Մեծն Սոսրովի հետ դաշն կնքեց (532 թ.) եւ զնաց
ստուգելու «Պերսարմենիայի» արեւելեան նոր սահմանները, որ կընդ-
գրէր բովանդակապէս մեր Այրարատեան աշխարհը, յորում են Հա-
յոց հրաշակերտ եկեղեցիները: Շ. Դիլ հայ ճարտարապետներու հա-
մար քօղարկեալ կերպով կըսէ. «Թէ շատ անգամներ Յուստի-
նիանոսի երկու հռչականուն ճարտարապետները յուսահատեցուցիչ
տեղէ ազատեցին»:

«Նիկա»ի ամօթն սրբւած էր եւ Ս. Սոփիայի վերաշինութեան
համար տախտը (platee) պատրաստ էր: Պալատի խորհրդաժողովին
Յուստինիանոս սեղանին վրա դրաւ Ս. Հռիփսիմէի տաճարի ամբող-
ջական ծրագիրը եւ որոշեցաւ որ նոյն յատակագծի (planimétrie) նը-
մանութեամբ կազմել Ս. Սոփիայի մակարդակը եւ կայսրը, Թէո-
դորայի հետ, հրամայեցին շինել աշխարհի ամենամեծ, ամենակա-
րեւոր եւ ամենագեղեցիկ եկեղեցին, զոր երբէք տեսած չէր Յոյն-
Հռոմէական աշխարհը: Եւ այդ եկեղեցւոյ հրաշատեսիլ, երկնաման
վերամբարձ, վահանաձեւ զմբէթը, որուն համար Պրոկոպիոս կըսէ
Թէ կարծես ոսկի շղթայով երկնքէն կախւած ըլլայ, պիտի կազմէ
Հայ ճարտարապետներու անկողոպտելի փառքը:

ՇԱԽԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԲ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ակնարկ մը թրքական, պարսկական եւ արաբական գրականու-
թեանց պատմութեան վրա *) .—

Թրքական գրականութիւն.— Թուրքերը կը սնդեն թէ, իսլամու-
թենէն առաջ, կը մշակէին ժողովրդական բանահիւսութիւն մը ինք-
նատիպ արւեստով եւ երաժշտութեամբ: Թէ աշուղական ծաղկած
արւեստ մը ունէին, — աշուղները թրքական թոնկուզ ցեղին մէջ կը
կոչէին շաման, ալթայ ցեղին մէջ՝ ֆամ, եաքութ ցեղին մէջ օյուն,
քրկըզ ցեղին մէջ՝ պաֆսի, օղուզ ցեղին մէջ՝ օզան: Թէ այս աշուղ-
ները կը գործածէին ազգային նւագարաններ, — չէօֆիւրը կամ գո-
փուզը, որ կը յիշեցնէ արաբական ուտը:

Ժողովրդական ծագում ունեցող այս բանահիւսները, նւագի ըն-
կերակցութեամբ, կերգէին բանակներու, պալատներու եւ ազգային
տօնախմբութիւններու մէջ:

Հակառակ մեր պատմիչներուն թշնամական վկայութեան, Ալի-
շան չուրանար Թուրքերու քաղաքակրթութեան հին ծագումը: Այ-
սուհանդերձ մենք, Հայերս, այնքան ծանօթ ենք նախաքրիստոնէական
հայ արւեստին, որքան Թուրքերը նախիսլամական իրենց մշակոյ-
թին:

Յետիսլամական շրջանէն Թուրքերը ունին բազմաթիւ գրական
յիշատակարաններ: Բոլոր այդ յիշատակարանները թաթխւած են

*) I.- Essai sur l'Histoire de la Littérature Ottomane, - K. J. Basmad-
jian, 1910, տպ. Պոլիս:

II.- Իրան թարիխի էտէպիյաթը (Թուրքերէն), - Հիւսէյին Տանիշ, 1916.
տպ. Պոլիս:

III.- Littérature Arabe, - Clément Huart, 1923, Paris.

IV.- La Prose Arabe au IV Siècle de l'Hégire (X siècle), - Zaki Mubarak,
1931, Paris.

միսքիսիզմով: Թուրքերը այս շրջանը կանանեն քաալվուփի, — արդարեւ իսլամացած ժողովուրդներու իմացականութիւնը ամբողջովին ընկղմած է սուֆիզմի մէջ:

Այս շրջանին, ժողովրդական բանահիւստութեան հիմնադիրը, Ահմէտ Եէսէվի, կը գրէ ռամկօրէն լեզուով բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ կը պակսի քնարերգական զգացումը: Քէօփրիւլի Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ եւ Սատէթտին Նիւզէթ կը վկայեն, որ Եսնէվիի բանաստեղծութիւնները բարոյաշունչ եւ ցուրտ երգեր են: Կրօնա — կան վարդապետութեան մը մտահոգութիւնները ցամքեցուցած են իր մէջ քնարերգական ամէն յորդում:

Ճէլալէտտին Բումի, այլ անամբ Մէվլանա, (1207—1273) ունի ռամկօրէն քերթածներ, որոնք եւս թաթխած են սուֆիզմով: Թուրքերը շատ կը պարծենան այս փիլիսոփայ-բանաստեղծով, զոր կը համարին իրենց ազգային դրականութեան հիմնադիրներէն մին, թէ — եւ Մէվլանա շատ քիչ գրած է թուրքերէն: Քառեակ մը, իբրեւ նը — մոյշ, իր ստեղծագործութիւններէն, որոնք իրապէս արժէքաւոր են —

Պիկեամէ մէկիրիտ մէրա գիմ կիւյէմ,
Տէր կիւյի շիւմա հաճէի հուտ միմույէմ,
Տիւշմէն մէյէմ էրչէնտ քի տիւշմէն բիւյէմ,
Ասլամ Թիւրքէսք էկէրչի Հիմտի կիւյէմ:

Թարգմանութիւնը —

Օտար մի կարծէք դիս, ես ալ այս երկրէն եմ, — Ձեր աշխարհին մէջ օջախս կը փնտռեմ, — Թէեւ թշնամի կը կարծւիմ, բայց թշնամի չեմ, — Թէեւ հնդկերէն կը խօսիմ, սակայն զտարին թուրք եմ:

Այնուհետեւ կուգան Աշրք փաշաները: «Այս շրջանին, կը գրէ Բասմաջեան, օսմանեան ամբողջ գրականութիւնը կրօնաշունչ է եւ կը գտնուի արաբական բանաստեղծութեան, այլ մանաւանդ պարսկական քերթողութեան ազդեցութեան տակ»:

Արաբական գրականութիւնը — Իսլամութենէն առաջ, արաբական բանաստեղծութեան մասին շատ քիչ ծանօթութիւն ունինք: Իսլամութենէն վերջ, արաբական գրականութիւնը ամբողջովին ինկած է քաալվուփի ազդեցութեան տակ: Քերթողները աստածապաշտութիւն (ըշֆ) կերպէն, կը թափառին երկրէ երկիր, բարոյաշունչ քերթածներ կը ձօնեն մեծատուններուն՝ փոխարէն ստանալով նւէրներ: Այսպէս կը ստեղծուի գրական մուրացականութիւն մը, որ ոչինչ ունի արհամարհելի կամ գոհարիկ, — շրջիկ քերթողը յանպատրաստից կը հիւսէ մաղթերգութիւն մը եւ փոխարէն կը ստանայ նւէր մը: Աւելի վերջը գաւիտներն են (ճգնաւոր), որ վանքէ վանք, մենաստանէ մե-

նաստան կը ճամբորդեն, կիջնեն գիւղերն ու քաղաքները, երգելով փառքն Ալլահին: Բոլոր այս ճգնաւորները քերթողներ են, որոնք շարունակական յարաբերութեան մէջ են ժողովուրդին հետ: Շատ քիչեր կան, որ կերպէն աշխարհիկ սէրը, — իրական աշուղներն են ասոնք, թէեւ այդ անունը երբեք չի տրուի իրենց:

Ապու-Պէքր Մոհամմէտ Իսն Կիւզման գրած է բաղմաթիւ զէմէլներ (ժողովրդական տաղաչափութեան ձեւ մը), զորս երգելով կը շրջէր քաղաքէ քաղաք եւ կապէր նւիրատուութիւններով:

Մուհիթտտին Ապու Ապուտլլահ Իսն էլ Արապի, բեղուն քերթող մը (ծնած 1165 թն), որ Թէրմէման-էլ-Աշվաֆ քերթածներու հատորին համար բաւական նեղութիւն կրեց՝ ամբաստանելով թէ կերպէ մարմնական սէրը, այնքան որ ստիպեցաւ յայտարարել թէ սուֆիական քերթածներ են իր ստեղծագործութիւնները, թէ աստածային սէրն է երգած, եւ երբեք մարմնական սէրը:

Շէմսէտտին-էտ-Տահան Մոհամմէտ Պին Ալի, իւղի արդիւնաբերութեամբ կը զբաղէր, ինչպէս կը մատնէ իր անունը: Ունի քերթածներ, որոնց դաշնաւորումն ալ ինքն է կատարած: Երաժիշտ-բանաստեղծ մըն էր:

Բոլոր այս բանաստեղծները, սակայն, իրենց տաղաչափութեամբ եւ լեզուով, չէին կրնար ուղղակի մատչելի ըլլալ թուրք ժողովուրդին, որ կը խօսէր չաղաթայ կամ ուլիուր կամ օղուղ բարբառով: Այսուհանդերձ սուֆի վարդապետութիւնը թուրք մտաւորականներուն միջոցաւ ի վերջոյ ազդեց նաեւ թուրք ժողովուրդին վրա:

Պարսկական գրականութիւնը — Նախիսլամական շրջանի պարսկական բանաստեղծութենէն ունինք նմոյշներ, որոնք կը վկայեն միջերկրականեան իմացականութեան խնամութիւնը, — այդ մասին յետոյ: Ֆիրտուսի եւս կը վկայէ որ սասանեան արքունիքին մէջ ի պատուի էին րամիշկերները (երգող, նւագող բանաստեղծ), որոնք չէնկ եւ սիքա կը նւագէին եւ յանպատրաստից երգեր կը յօրինէին:

Իսլամութենէն վերջ, պարսկական բանաստեղծութիւնը եւս խեղդւեցաւ սուֆիզմի ալիքներուն մէջ:

Ի՞նչ կը հետեւի այս արագ ակնարկէն —

Թուրքերը, Արաբները եւ Պարսիկները, իսլամութենէն վերջ չունին գրականութիւն մը, որ գերծ ըլլայ քաալվուփի ազդեցութենէն: Արաբները եւ Պարսիկները փորձեր կատարած են մօտենալու ժողովուրդին, սակայն յաջող չեն այդ փորձերը: Մասնաւորաբար Պարսիկները, որոնք կը կազմեն միջերկրականեան իմացականութեան աղնական ներկայացուցիչներէն մին՝ իրենց ֆիրտուսիներով, իսլամականութիւնը, գինիի եւ կնոջ պաշտամունքին մէջ դրած խորունկ փիլիսոփայ-

յութեամբ, կարծես ընդմիջտ զրկած են այն ճառագայթներէն, որ իրենց հոգւոյն կուտար սրիսմակի մը խաղերը: Սուֆիզմը դոսացուցեր էր բոլոր զգայարանքները:

Թուրքերը, որ դեռ մինչեւ վերջերս գերի են արարական եւ պարսկական գրականութեան, — Գէօփրիւլի Զատէ կը խոստովանի թէ թուրք ազգային գրականութեան վկայութիւնը պէտք է փնտռել ոչ թէ անցեալ շրջանի, այլ վաղւան գրականութեան մէջ *) , — իրենց ժողովրդական բանահիւսութեանց մէջ անգամ կը մատնեն քառավիւթի ազդեցութիւնը:

Հետեւինք թուրք աշուղներուն .—

Եունուս էմրէ թուրք աշուղ մըն է ԺԳ. դարէն: Իր ստեղծագործութիւնները այնքան թաթխած են միսթիսիզմով, որ անոնց իմաստը բացատրելու համար հարկ է դիմել դաղտնիմացութեան մէթոտներուն (բէմգի):

Աշբ օլտում պէնտէյի ֆանանէյիմ,
Պահրա տիւշքիւմ քալիպի տիւրտանէյիմ,
Պալու փէրտէն կէչմիշիմ պիւր տանէյիմ,
Եանայըմ էյ շէմի բուշէն Եանայիմ:

Ազատ թարգմանութիւնը .—

Աշբ դառնալէ վերջ ընդունեցի Աստուծոյ իրական ծառայութիւնը: Մարգարտանման իր իմաստութեան տիրանալու համար՝ մտայ նշմարտութեան ծովուն մէջ. մարդկային գոյութենէ եւ հասկացողութենէ վեր անձ մըն եմ: Ե՛յ Ալլահ, որ կը լուսաւորես աշխարհը, քանի որ օծուած եմ այս ստորագիւններով, թող որ աշքին կրակին մէջ իյնամ, այրիւմ ու մրկիւմ:

Ինչպէս կը տեսնուի, հոս աշբը ոչ մէկ կապ ունի մեր աշուղ բանին իմաստին հետ:

Եունուս էմրէ այսպէս կը վերջացնէ .—

Աշֆա տիւշմէյէն ֆիշի մահմուպ տըր,
Աշբ օլան աշֆընա մէնլիւպ տըր,
Աշֆա Եանմաֆ Եունուսա մէրդուպ տըր,
Եանայըմ էյ ֆանի ֆանան Եանայըմ:

*) Պու կիւնքիւ էտէպիյաթ, — Գէօփրիւլի Զատէ Մէհմէտ Ֆուստ, տպ. Պալիս, 1924, (կարդալ «Ազգ. Գրականութիւն» գլուխը):

Աշբ փաշա, զոր քիչ վերը յիշեցինք, կապէր Հայոց Կիլիկեան անկախութեան շրջանին: Թէեւ հարուստ, կապէր ճգնաւորի պէս զրկանքով, համաձայն թասավիլուֆեան վարդապետութեան թելադրանքներուն: Կը կրէ Եունուս էմրէին ազդեցութիւնը: Իր կարիպնամէն փորձ մըն է պարսկական սուֆիզմը տարածելու թուրքերու մէջ:

Թուրք աշուղներու պատմութիւնը, ճիշդ է որ, կը սկսի ԺԶ. դարուն: Այլեւս իրական սազ շայիրներն են, որ կը յիշատակին այս շրջանին սկսեալ: Առաջինը կը կոչուի Պահլի, որ Մոնկոններու կամ Ուլկուներու լեզուով կը նշանակէ գրագիր: Ասկէ կը հետեւցնեն թէ թրքական հին օգաններու (երգիչ) վերջին ժառանգութիւնն է: Իրմէ ծանօթ է տեսնանք մը, որ ոչ աշուղական նկարագիր ունի, ոչ ալ տաղանդի նշոյլ:

Այս շրջանէն կը յիշատակին նաեւ Քիւլ Մէհմէտ, Էօքսիւղ Տէտէ, Հայալի, Գէօր Օղլու, եւ ուրիշներ: Այս ժողովրդական երգիչներուն գործերը եւս շատ հեռու են աշուղական կոչելէ, — սովորական յանգարանութիւններ, վերջին տունին մէջ իրենց անունը յիշատակելու փորձ մը եւ այսքան:

ԺԷ. դարու թուրք աշուղներն են Քիւլօղլու, Քայըքճի Քիւլ Մուսթաֆա, Աշբ Էօմէր, Կէվէքի, Քարաճա Օղլան, եւ ուրիշներ: Այս շրջանի աշուղները եւս զուրկ կը մնան ստեղծագործական տաղանդէ, յաճախ կը մատնեն բարոյաշունչ եւ միսթիք արեւստի մը նկարագիրը (Աշբ Էօմէր):

ԺԸ. դարու աշուղները կը կոչուին Քապասաքալ Մէհմէտ, Հօճա Օղլու, Հիւքմի, որոնք նազ արթէքաւոր են՝ բաղդատմամբ ԺԷ. դարու աշուղներուն:

ԺԹ. դարու աշուղներէն յիշենք Տէրտլի, Պայպուրթլու Զիհնի, Էրզրումլու Էմրազ, որոնք մէտրէսէի ապրանք են եւ կը մատնեն կըրօնական զանազան աղանդներու փիլիսոփայութիւնը իրենց գործերուն մէջ:

Իմ այս Փորձիս մէջ կը զգուշանամ աւելի երկար ծանօթութիւններ տալէ, — այս փորձը իբրեւ նախադիմ պիտի ծառայէ ապագայ ընդարձակ աշխատութեան մը: Այս պատճառով չուզեցի տալ այս աշուղներուն կենսագրութիւնը, որ այսպէս չահեկան էր այս յոդւածին տուն տուող թէզին պաշտպանութեան համար: Ոչ ալ ուղեցի

նմոյշներ տալ՝ քաղելով թրքական նոր հրատարակութիւններէ: *)

Քերթողական ձեւի քննադատութիւնը թողունք մէկ կողմ: Քննելով միայն ոգին, որ կենդանութիւն կամ անհատականութիւն կուտայ հայ եւ թուրք աշուղական ստեղծագործութիւններուն, երեւան կուգան երկու տեսակէտներ, — մէկ կողմը արեւելեան միսթիք վարդապետութիւնը, որ կը մատնէ զգայարանքներու յոգնութիւն մը, հաճոյքին ուրացումը, անդրաշխարհեան խաղաղութեան կարօտը, վերջապէս՝ եսին մերժումը:

Միւս կողմը՝ միջերկրականեան վարդապետութիւնը, որ կը փառաբանէ բոլոր հաճոյքներուն իմացումը, զգայարանքներու գիւնովութիւնը, արեւին ու կեանքին սէրը, եսին պաշտամունքը:

Մէկ կողմը միսթիստիզմը, զոր հնդկական ու չինական քաղաքակրթութեանց աւազանէն բերին մոնկոլական արշաւանքներու ճամբաները, — միւս կողմը հետոմիզմը, զոր միջերկրականեան իմացականութեան կանանչ ոստերը, երկարելով դէպի Փոքր Ասիոյ ներսերը, ծաղկեցողին հայկական բարձրաւանդակէն մինչեւ իրանեան եւ արաբական աշխարհը: Ժամանակ մը սուֆիզմին ալիքները կը խեղդէին միջերկրականեան իմաստութեան ծաղիկները, ժամանակ մըն ալ զգայապաշտութեան ալիքները կը մարէին արեւելեան ճգնալեցութեան ճրագները յեռներու մեկուսարաններու մէջ, — փոխ ի փոխ: Պարսիկները եւ Արաբները կը վկայեն այդ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան: Հայ մտքի ստեղծագործութիւններուն պատմութիւնը շատ քիչ կը կրէ այդ երեւոյթին հետքերը: Ու մինչեւ վերջ կը պնդեմ թէ մեր աշուղները շատ քիչ պարտական են թրքական աշուղներուն: **) Եթէ երգին վերջին տունին մէջ հեղինակի

*) Քեօփրիւլի Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյի աշխատութիւնները. — Թիւրք սաղայրլէրի, ԺԶ. դար, — տպ. Պոլիս, 1930:

Նոյն խորագիրը, ԺԷ. դար, — տպ. Պոլիս, 1930:

Նոյն խորագիրը, ԺԹ. դար, — տպ. Պոլիս 1929:

Զիաէտտին Ֆահրիի աշխատութիւնը, — Էրզրում շայրլէրի, — տպ. Պոլիս, 1927:

Սաատէթտին Նիզհիէի աշխատութիւնները. — Հալէ շայրլէրի, — Քարաճա Օղւան, տպ. Պոլիս 1927:

Նոյն խորագիրը, — Կէվէէրի, տպ. Պոլիս, 1928:

Թիւրք էտէպիյաթը թարգմտի, տպ. Պոլիս, 1931:

**) Դիտելի է, որ քուրք աշուղները շատ քիչ անգամ իրենց գիրքնք կանանքն աշուղ, միւս կողմէ քուրք գրականութեան պատմութեան հեղինակները եւս չեն սիրեր գործածել աշուղ բառը. — Քեօփրիւլի Զատէ սաղայրլէրի կը գործածէ, իսկ Սաատէթտին Նիզհիէ՝ հալէ շայրլէրի:

անունի գործածութիւնը արեւելեան սովորութիւն մըն է (պարսկական կամ արաբական), աշուղ բառին տրամ իմաստը բոլորովին հայկական է *): Աշուղ, եթէ աղաւաղումը չէ ասողին, անպայման եւ միայն այդ իմաստը ունի մեր մէջ, — երգող, երաժիշտ, ճայնաւոր արտասանող:

(ՎԵՐՋ)

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

*) Յ. Օշական նորավէպ մը ունի (Թիւրքմէնին աղջիկը), որում հետեւեալ հատածը յատկանշական է. — (Հովիւ մըն է, որ սիրային դժբախտ պատմութեան մը վերջ կը կուրանայ, ամպէտ կը դառնայ եւ եկեղեցւոյ ամէնօրեայ յաճախորդ կը դառնայ). «Իրկում առտու կոչմակը չփախցուց եւ անուշ ձայն ունենալուն՝ սորվեցաւ բոլոր համով շարականները: Իրկումը, օճախին մօտ կերգէր ան: Այս երգերէն իրեն ինկաւ մօր մականուն մը, Աշըխը»:

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

Զարմանալի է Միքայէլ Նալբանդեանցի *) գրական աշխատանքի ճակատագիրը: 1866 թվականից, այսինքն բազմաշարձար հայրենասէրի մահից յետոյ, մինչեւ 1900 թվականները սկիզբները, բացի մի քանի ժողովրդականութիւն ստացած երգերից, նրա մնացած գործերէնները անծանօթ էին հայ ընթերցող հասարակութեան: Ըսկիզբները, հայ մտաւորականութեան վերին խաւերն իսկ հազիւ կարգացել էին Նալբանդեանցի «Հիւսիսավայր»-ում լոյս տեսած «Յիշատակարանները» կամ միւս յօդածները: Թէ արեւելահայ եւ թէ արեւմտահայ կրթած խաւերը երգում էին ու անգիր անում «Ազատն Աստուած» եւ «Մեր Հայրենիք»-ը, լսած էին, որ Մ. Նալբանդեանցը «յեղափոխական է», «աղքատ է», որ «բանտարկւած է» ու «աքսորի մէջ մեռած», բայց շատ հետո էին մեր պատմական մեծ դէմքի իսկական պատկերը ճանաչելու: Պատճառներ շատ կային եւ դրանցից գլխաւորը, ի հարկէ, Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի քաղաքական տիրող կացութիւնն էր ու սրա հետ կապւած գրաքննչական խիստ օրէնքները: Նման եւրոպական մի քանի պատմական դէմքերի, մեր մէջ էլ Մ. Նալբանդեանցը ծանօթ էր ժողովրդին իր անունով, իր երկու ոտանաւորով ու իր հմայքով, բայց անծանօթ էր իր գրածքներով: Ու առաջին անգամ, 1900 թ. սկզբներին միայն ձեռնարկւում է Նոր-Նախիջևանում նրա երկերի հրատարակութիւնը, երկու հատորով: Բայց, չնորհիւ գրաքննչական պայմաններին ու Նալբանդեանցի գործերէնների ցիր ու ցան վիճակին, այդ երկու հատորը, ինչպէս այժմ պարզւում է, լիակատար չէ: Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում, Նալբանդեանցի մասին բոլոր գրողները ընդգծել

*) Մենք գործ ենք անում Նալբանդեանցի եւ ոչ թէ Նալբանդեան, յարգելով մեր մեծագոյն հրապարակագրին որ գործ էր անում «Եանց» եւ ոչ թէ «Եան» վերջաւորութիւնը: Բացի դրանից, մեր բոլոր մէջբերումներում գործածելու ենք ընդունւած հիմն ուղղագրութիւնը եւ ոչ թէ այն, որ պարտադրւած է Խ. Հայաստանում:

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

են, որ «կան Մ. Նալբանդեանցի ուրիշ անտիպ աշխատանքներ՝ գրւած բանտում եւ արտասահմանում, որոնք սակայն, մինչեւ այժմս կորսւած են համարւում»: Ժամանակ առ ժամանակ, բոլորովին պատահարաւ, գտնւում ու տպւում էին Մ. Նալբանդեանցի այս կամ այն անտիպ աշխատանքների բեկորները՝ ոտանաւորը կամ գրի առած մտքերը, բայց մինչեւ վերջին տարիները նրա երկերի ամբողջական հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ: Պէտք է ասել, որ այդ պակասը մասամբ լրացւում էր վերջին ժամանակներում: Խ. Հաստանի կառավարութիւնը, բարեբախտաբար, լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այդ գործի վրա: Նա, եր. Շահազիզի ջանքերի շնորհիւ, Նոր Նախիջևանից Երեւան փոխադրեց Մ. Նալբանդեանցի թանգարանը եւ այնտեղ գտնւած մի քանի ձեռագիրները, իսկ երկու տարի առաջ յանձնարարեց պ. Աշոտ Յովհաննիսեանին ձեռնարկել Մ. Նալբանդեանցի երկերի ամբողջական հրատարակութեան:

Այդ աշխատանքը աւարտւած է եւ այս օրերս լոյս է տեսած Մ. Նալբանդեանցի անտիպ գրւածքների մեծ հատորը՝ Ա. Յովհաննիսեանի լուսարանութիւններով ու բացատրականներով, որոնք 800 էջնոց հատորի համարեա կէսն են բռնում: *) Հատորը պարունակում է .— 1) Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման ու բանտարկութեան ժամանակ տրւած «Սենատական ցուցմունքները», ուսերէն եւ հայերէն լեզուով, 2) Մ. Նալբանդեանցի բանտում գրած ծոցատետրը, 3) Բանտի յիշատակարանը, 4) «Պոլսահայ Լուսաւորչական համայնքը» յօդւածը, 5) «Հայ լեզւի ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում եւ հայ գրականութեան գիտական նշանակութիւնը», 6) Նամակներ Այվազովսկու վարդապետարանի մասին եւ 7) Կրիտիկա Պ. Պոռեանի «Սօս եւ Վարդէթեր» վէպի: Սրանց Ա. Յովհաննիսեանը կցում է իր «Կոմէնտարները», բացատրութիւնները եւ պարզաբանութիւնները, այսինքն 50-60-ական թւականների հայկական կեանքի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի պատկերը, մէջբերելով բազմաթիւ տւեալներ ու նիւթեր նոյն շրջանի հայ եւ ոչ-հայ դէմքերի եւ քաղաքական դէպքերի մասին՝ կապւած Մ. Նալբանդեանցի կամ անձնաւորութեան եւ կամ նրա աշխատանքների հետ:

Իր խմբագրած հատորին Ա. Յովհաննիսեանը կցել է «Անւանական բառարան»՝ 70 էջից բաղկացած եւ մի «անւանացուցակ»՝ մօտ 700 անուաններով, որոնք յիշատակւած են կամ Մ. Նալբանդեան-

*) «Մ. Նալբանդեան. Անտիպ երկեր. խմբագրութիւն եւ կոմէնտարներ Աշոտ Հովհաննիսեանի. Պետական հրատարակութիւն, Յերեւան, 1935. Մակվա. 800 էջ, Մ. Նալբանդեանի յերկու պարտէտներ ժողով. Յկարիչ Մար. Սարգսի»:

ցի երկերում եւ կամ խմբագրողի գրածքներում: Ինչպէս էլ մօտե-
նանք Ա. Յովհաննիսեանի արած պարզաբանութիւններին, ինչքան էլ
որոշ վերապահումներ ունենանք նրա այս կամ այն բացատրութիւն-
ների ու կարծիքներին, ինչպէս եւ նրա գործածած պատմափիլիսո-
փայական մէթոտի վերաբերմամբ (Ա. Յովհաննիսեանը ուսումնասի-
րում է Մ. Նալբանդեանցին «Գիւլիտիկական մատչելիալիզմի» կամ
«մարքսիստական» տեսակէտից), բայց եւ այնպէս անաչառութիւնը
պահանջում է խոստովանել, որ Ա. Յովհաննիսեանը կատարել է մի
հակայական աշխատանք, ի յայտ բերելով ոչ միայն Մ. Նալբանդ-
եանցի անտիպ գրածքները, ցուցմունքները, նրա հասարակական
կենքի մի քանի անյայտ դէպքերը, այլ եւ ուսումնասիրել կամ ծա-
հայ հրապարակադրի մասին: Աւելին՝ Ա. Յովհաննիսեանը ծանօթա-
տիպ մնացած թղթերի հետ եւ գտել է բազմաթիւ տեւալներ Մ. Նալ-
բանդեանցի վերաբերեալ: Օրինակ՝ նա մէջբերումներ է անում Սըմ-
բատ Շահադիզի, Մսեր Մսերեանի, Կ. Նզեանի եւ ուրիշների անձնա-
կան անտիպ արխիւներից, ցարական ոստիկանութեան գաղտնի թղ-
թերից, ինչպէս եւ վերջերս Մոսկւայում հրատարակած «Յենտրո-
սակ գիտական մի հրատարակութիւն կապած է անյաղթելի դժա-
րութիւնների հետ ու երեւի պահանջել է երկար տարիների աշխա-
տանք: Չնայած դրան, ինչպէս խոստովանում է խմբագրողը, Մ.
Նալբանդեանցի գրութիւնների «խոշորագոյն մասն անյայտ է տակա-
լին կամ յայտնի միայն անամբ», ուստի եւ խմբագրողը ցանկու-
կերի գիտական հրատարակութեան համար անհրաժեշտ նախապա-
սում է Ա. Յովհաննիսեանը, նախ քան հեղինակի «Երկերի» լիակա-
տար հրատարակութեան հատորների լոյս տեսնելը, մեր նպատակնե-
րից մէկն է ոչ միայն ընթերցողի սեփականութիւն դարձնել օր ա-
հասարակական հարցասիրութիւն առաջացնել դէպի հրապարակա-
խօսի ձեռագրական ժառանգութիւնը յայտ բերելու խնդիրը: Հատ ու
դժարին այդպիսի մի գործ յաջողութեամբ առաջ տանելու համար:
Հարկաւոր է ընթերցողների եւ հետախոյզների լայն հասարակայնու-
թեան գործակցութիւնը: Անհրաժեշտ է հասարակական հարցասի-
րութիւն դէպի գրողի ժառանգութիւնը: Առանց դրան անհնարին է

լոյս ընծայել «Երկերի» նոր ժողովածուն՝ XIX դարի մեծագոյն հը-
րապարակախօսին արժանի խնամքով եւ լիակատարութեամբ»:
Եւ, յիշաւ՝ չնայած Ա. Յ. ի բոլոր ջանքերին, տակաւին չեն
յայտնաբերւած ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի մի շարք անտիպ մէկը՝
գերները, այլ եւ նոյն իսկ նրա տպագիր աշխատանքներից մէկը՝
«Մէկին խօսք, միւսին հարս» վէպը, որից, չնայած Ա. Յովհաննիս-
եանի եւ ուրիշների ջանքերին, չէ գտնւած եւ ոչ մէկ օրինակ: Այդ վէ-
պը տպագրւել է Մոսկւայում յիսուական թաղականութեան հետ մի
քանի տեւալների՝ ոչնչացւել է Մ. Նալբանդեանցի ձեռքով: «Վէպի
բովանդակութիւնը մինչեւ իսկ յայտնի չէ» *), ասում է Ա. Յովհան-
նիսեանը: Այս վերջինիս ասելով՝ մինչեւ այժմ չէ գտնւած եւ կորսւած
են համարւում նաեւ Մ. Նալբանդեանցի «Մեր տեսածը եւ լսածը»
անտիպ կարեւոր աշխատութիւնը, ինչպէս եւ դեռ արտասահմանեան
ճամբորդութեան ժամանակ նրա գրի առած յիշատակարանը, որի
մասին Նալբանդեանցը բանտից ուղարկած իր մէկ նամակում
հետեւեալն է գրում. — «Մի օր գուցէ Աստուծու այցելելով յի-

*) Վաղ պատմեկական օրերից ազօտ կերպով յիշում եմ հետեւեալը: Հօրս մօտ
կար (Մ. Նալբանդեանցի մտերիմ ընկերն է եղած Մոսկւայի համալսարանական օ-
րերից) մի օրինակ այդ բարակ, մօտ 75-80 էջ կազմող «Մէկին խօսք, միւսին հարս»
մտնով: Այդ պատմածում, կամ վիպակում, պատմում էր Նոր-Նախիջեւանի
կեանքից առած մի իրական դէպք: (Վիպակի լեզուն աշխարհաբառ էր, տեղ տեղ
էլ, մանաւանդ մի քանի տուն երգերը, Նոր-Նախիջեւանի բարբառով): Վէպի հե-
ղում է մի երիտասարդ, որ իր սիրած օրիորդի հետ ամուսնամալուց առաջ որոշում
է մի քանի օր անց Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի վանքը: Միանալով Ն. Նախիջե-
ւանցի երիտասարդներից բաղկացած 11 հոգինոց ճիւղով մի քանի օր անց
մի քանի արկածների, այլ եւ Ն. Նախիջեւանի հարսանիքների, վարդապետի եւ
ուրիշ տոնների, ծիսերի ու սովորութիւնների մասին: Երբ երիտասարդը երեք ամսից
յետոյ վերադառնում է Ս. Կարապետից, տխուրեւամբ իմանում է, որ իր նշանածը
մէկ ուրիշի հետ է ամուսնացել: Յիշում եմ հօրս պատմածներից եւ այն, որ Նալ-
բանդեանցը, գրելով այս հասարակ, ամպագոյն դէպքը, նպատակ է ունեցել համո-
զել իր հայրենակիցներին, որ աշխարհաբառ լեզուով էլ կարելի է ամենաաւորեայ բա-
նալեւանք, որ միայն իր հայրենակիցներին, որ աշխարհաբառ լեզուով յորդորել նրանց, որ ձեռք վերցը-
նեն իրենց բրգա-առուստեան գաւառաբարբառից եւ գործածեն աշխարհաբառը: Եթե
չեմ սխալոււմ, գրքայի տպւած է Մոսկւայում 1857-8 թւականներին: Չը գիտեմ
ի՞նչպէս եւ ե՞րբ Նալբանդեանցի վէպի այդ, երեւի միակ օրինակը, հետագայում
կորսւեց հօրս գրադարանից:

րակութիւնը, հանդիսաւոր կերպով բերում է նրա աճիւնը Ն. Նախի-
ջեան եւ թաղում քաղաքի մօտ գտնուող Ս. Խաչ վանքի բակում:

Սկզբում, թէ ինքը, Նալբանդեանցը եւ թէ նրա համախոհները
համոզւած էին, որ ձերբակալման գլխաւոր պատճառները Գարբիէլ
Վ. Այվազովսկու մատնչական նամակներն էին, քսութիւններով ու
մեղադրանքներով լի՝ որոնք նա քանիցս ուղարկել էր՝ ստորագրւած
ու անստորագիր՝ ռուս ներքին գործոց նախարարութեան ու քաղա-
քական ոստիկանութեան: Բայց ճիշդն այն է, որ Նալբանդեանցի
ձերբակալման պատճառները այն նամակներն էին, որ դրել էր նրան
Լոնդոնում ապրող ռուս յեղափոխական Մ. Բակունինը: Նամակնե-
րը գտել էին Լոնդոնից Ռուսիոյ սահմանները ուղեւորող Բակունինի
համախոհ Վէթոշնիկովի մօտ: Վերջինիցս գրաւել էին նաեւ նոյն ժա-
մանակաւ միւս հռչակաւոր ռուս քաղաքական տարագիրները՝ Հէր-
ցէնի, Օգարեօվի եւ Կելսիեւի ձեռքով գրւած նամակները: Նալբան-
դեանցի հետ մէկտեղ ձերբակալել էին նաեւ «Լոնդոնի պրօպագան-
դիստները» խմբակի գործով մեղադրող 32 հոգի ռուս աչքի ընկնող
մտաւորականներ, որոնց թւում եւ նշանաւոր հրապարակախօս-քըն-
նադատ Չերնիշեւսկին: Սրա գործը սակայն քննուած էր առանձին:
Պէտք է ասել, որ 1861 թ. ռուս գիւղացիների ազատագրումից յե-
տոյ, շարունակ տեղի էին ունենում ռուս գիւղացիական ապստամ-
բութիւններ, որոնք թէեւ տեղական եւ մասնաւոր բնոյթ էին կրում,
բայց վերին աստիճանի մտահոգում էին կառավարութիւնը: Դրա
հետեւանքով բազմապատկւել էին կառավարութեան բանեցրած խնս-
տութիւնները թէ գիւղացիական եւ թէ նրան համակրող ռուս մըտա-
ւորականութեան վերաբերմամբ: Ծագած խռովութիւնները զսպելու
համար, կառավարութիւնը փաստօրէն պատերազմական դրութիւն
էր յայտարարել մայրաքաղաքում: Փակւել էին ռուս նշանաւոր ամ-
սագիրները՝ Չերնիշեւսկու «Սօլրէմէնիկ»-ը եւ Դօբրօլիւբովի
«Ռուսկօէ Սլօվօ»-ն: Այս բոլորը առիթ ծառայեց ռուս պահպանո-
ղական մամուլի եւ կառավարչական խաւերի ձեռքին՝ մեղադրելու
«Լոնդոնի պրօպագանդիստներին» եւ սրանց պարագլուխ Բակունինին
եւ Հէրցէնին ամէն տեսակ քաղաքական յանցանքների մէջ (մայրա-
քաղաքներում տեղի ունեցած մի շարք հրդեհները) այլ եւ այն բա-
նում, որ սրանք Ռուսաստան են ուղարկել իրենց գլխաւոր գործա-
կալներին ապստամբական օջախներ պատրաստելու նպատակով Ռու-
սաստանի բոլոր մասերում՝ հիւսիսից մինչեւ Անդրկովկաս: Կեդրո-
նական գաւառների գիւղացիական խլրտումներից կառավարութիւնը
ահաբեկւած էր եւ կարծում էր թէ ապստամբութիւններ կարող են
տեղի ունենալ նաեւ Ռուսաստանի ծայրամասերում՝ Լեհաստանում,

Փոքր Ռուսիայում, Հիւսիսային Կովկասում, Անդրկովկասում եւ
մանաւանդ Կովկասում, որ վաղուց է արդէն հանգիստ չէր լեռնա-
կանների անվերջ ըմբոստութիւններին հետեւանքով: Ռուս կառա-
վարութիւնը երկիւղ ունէր ոչ այնքան «Լոնդոնի պրօպագանդիստ-
ներից» որքան նրանց գործակալներից, որովհետեւ սրանք էին, վեր-
ջին հաշուով, խօսքից գործի անցնողները եւ ապա ուրեմն ցարիզմի
ահեղ թշնամիները: Այս յանցանքներով մեղադրւողներին յանձնարարւում
էր պետական Սենատին, որին կից ստեղծւել էր «Յատուկ Յանձնա-
ժողով»ը: Անձնապէս ուշադրութիւն էր դրաւել Մ. Նալբանդեանցի
«գործը», շնորհիւ նրա մօտ ձերբակալման ժամանակ գտնւած մի
քանի թղթերին, որոնց թւում Բակունինի կազմած տպագիր յայտա-
րարութիւնը, որ պարունակում էր գաղտնագրեր ու յատուկ գաղտ-
նի բառարան, ապա Նալբանդեանցին Պոլսից ուղղւած հայերէն մի
նամակ որտեղ խուլ ակնարկներ կային «կոմիտէների» կազմակեր-
պութեան, ինչոր մասօնական օթեակների ստեղծման, «Մարտիրո-
սին յանձնելու նամակի (գաղտնի բառարանից երեւում էր որ Մար-
տիրոսը յայտնի խտալացի յեղափոխական Մաձձինին էր) մասին» եւ
այլն: Ռուսերէն լեզուով կոչը դիմում էր «ռուս, լեհ եւ բոլոր սլաւոն
ընկերներին», բացի այդ, թղթերի մէջ կային նաեւ Բակունինի,
Մաձձինիի, Գարբիալիի լուսանկարները: Կառավարութեան տրա-
մադրութեան տակ կային Վէթոշնիկովի ձերբակալման ժամանակ
յայտնագործւած միւս նիւթերը, որոնք ըստ ամենայնի շատ մեծ
կասկածի տակ էին գցում Նալբանդեանցի անձնաւորութիւնը: Բացի
Լոնդոնից վերադարձող Վէրշնինի մօտ գտնւած Բակունինի հեղի-
ներից, գրաւել էին նոյնպէս չորս օրինակ ոմն Ս. Մանիկեանի հեղի-
նակութեամբ լոյս տեսած «Ներկրագործութիւնը» գրքից (Սենատա-
կան ցուցմունքներից երեւում է, որ կառավարութիւնը մինչեւ վեր-
ջը չիմացաւ, որ Մանիկեան Նալբանդեանցի թղթերի մէջ գտնւած է
մունքներից երեւում է, որ Նալբանդեանցի տեղեկագիր պալթուցիկ
եղել թրքահայ լեզուով գրած ընդարձակ մի տեղեկագիր պալթուցիկ
նիւթեր պատրաստելու մասին եւ մի շարք այլ թղթեր, որոնք ակ-
նհետ էին դարձնում Բակունինի եւ նրա «գործակալների» 1862 թւին
Կեդրոնական Եւրոպայում, Բալքանեան երկիրներում եւ Ռուսաս-
տանում ազգային յեղափոխական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը:
Բակունինի այդ ծրագիրը խօսում էր սլաւ ազգերի ընդհանուր դաշ-
նակցութեան մասին: Խտալիայի ազատագրումը մահացու հարւած է
հասցնելու աւստրօհունգարական միապետութեան, որը տապալելու
է Հունգարացիների եւ Խտալացիների հաւաքական ուժով եւ դրա հե-

մակերպութեան խնդրով *) , այլ եւ կապեր էր պահում ու օժանդակութիւն ցոյց տալիս «Տաւրոսի Լեռնականներին» (Չէյթունի) : Նամակին կցած ծածկազրից երեւում էր , - ինչպէս ասում է Ա. Յովհաննիսեանը - , որ Թազւորեանը մէկն էր Պոլսի այն բարեկամներից , որոնց օժանդակութեամբ Նալբանդեանցը քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում : Հետագայում , 1862 թ. չնանը , մենք հանդիպում ենք Թազւորեանին փարիզում , որտեղ , նա մասնակցում էր Չէյթունում վնասաւածների օգտին Կ. Վ. Նուրթեան մարմնի աշխատանքներին : Նամակում կայ , ի միջի այլոց , մը » : Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով , այդ վարդապետը Գր. Անհովանաւորութիւնը խնդրելու համար : Թազւորեանը կապել էր անբառերը նշանակում էին նրա միջոցով Չէյթունցիներին ու եւ է օգտելով , շարունակում է Ա. Յովհաննիսեանը , Թազւորեանի քաղաքէր ենթադրել մեր ձեռքը հասած նրա նամակից : «Ակներեւ է , որ ներից» մէկն էր հէնց , որոնց միջոցով Նալբանդեանցը Բակունինի եւ մակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում » : Այդ ենթադրութիւնը ալենտրոնացնել » , « լեռնականաց հետ դաշն կապել » , « ազդայնութիւնը սաստան » , « Ֆրանսիա » , « Անգլիա » , « Վառօղ » , « ռումբ » , « Թնդանօթ » եւ այլն բառերի կապակցութիւնից : Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով ծածկազրի մէջ հաստատապէս տեղ են գտել եւ պետութիւնների եւ

*) Ըստ մեր հաւաքած տեղեկութիւնների, հայկական լեզուով փրան-մասոնական եւ «Հայկ» անուն կրող օրեակի ծրագիրը Ս. Թազուրեանը պատրաստել է Յ. Մըվանեանի եւ Սրապիոն Հեֆիմեանի հետ: Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու ասեմք ամփոփել, որ այդ ծրագիրը չիրականացաւ: Հետագայում այս երեք մանաւորութիւնները եւ մի շարք ուրիշ մտաւորականներ կազմեցին Պոլսում, 1866 թ. գարնանը, «Մէր» անուն տակ փ.-մասոնական հայկական մի օրեակ: Բայց այս անգամ օրեակը ոչ բէ անցիլական «Մեծ Օրեակ»ի հովանաւորութեան տակ էր, այլ հեթակայ էր Ֆրանսիայի «Մեծ Արեւիկ» մայր օրեակին: Բ. Բ.

յեղափոխական կազմակերպութիւնների միջամտութիւն նշող բաներ,
ու դարձածքներ : «Այս երկուութիւնը, ասում է Ա. Յովհաննիսեանը,
անդրադարձնում է ոչ թէ թղթակիցների քաղաքական դիրքորոշման
հակասութիւնը, այլ եւ այն հակասութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ի-
նտէլլեկտուալական եւ յեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքնե-
րը : Ծածկագրի երկուութիւնը անդրադարձնում էր միայն հայկական
չարժման հասարակական-քաղաքական բարդ, հակասական վիճա-
կը» : Հիմնելով Նալբանդեանցի թէ՛ արդէն յայտնի դրութիւնների
եւ թէ՛ վերջի տարիները դռնած նոր նիւթերի ինչպէս եւ մի քանի
ուղղակի եւ անուղղակի տեսանքների վրա, Ա. Յովհաննիսեանը են-
թադրում է, որ «Նալբանդեանցը մերձաւոր կապեր ունէր պոլսահայ
հասարակական այն շրջանների հետ, որոնք քաղաքական կազմա-
կերպչական աշխատանքներ էին տանում թիւրքիայում հայ ազգա-
յին-քաղաքական շարժման շուրջը . սրանց միջոցով, Նալբանդեանցը
փորձում էր աղբէլ այդ շարժման վրա, կապել այդ շարժումը կով-
կասեան Լեռնականների ապստամբական դործողութիւնների հետ
եւ վերջին հաշով կապ ստեղծել հայ քաղաքական ոգորումների եւ
ազգային-յեղափոխական այն շարժումների միջեւ, որոնց ընդհա-
նուր ծրագիրն ուրազածում էր Բաղունինը Գարիբալդիին իր ուղղած
նամակում» : Մի քիչ կտրուկ իր այս եզրակացութիւնը հաստատելու
համար, Ա. Յովհաննիսեանը յենում է «Ներկագործութեան» մէջ
յայտնած Նալբանդեանցի այն կարծիքի վրա (իբր թէ նախ) թէ՛ լայ-
«թրքահայ բարեկամ թղթակիցն» է գրել նրա այդ մասին) թէ՛ լայ-
նածաւալ մի երկրում ապստամբութեամբ ձեռք բերած աղատութիւնը
մեծ ազդակ կարող է հանդիսանալ Ռուսաստանը կաղմող մանր ազգու-
թիւնների ազատագրութեան համար եւս :

...ական խմբումների մասին, Ա.

[illegible]

նկատում է Ա. Յովհաննիսեանը, արտայայտել է նաեւ Նալբանդեան-
ցի բանտից դրած մասնաւոր նամակների մէջ: Դրանցից մէկում նա
անդլիակ. կառավարութեան վաճառած սրիկայ է անւանում «Արշա-
լոյս Արարատեան»-ի խմբագիր Ղ. Պալտաղարեանին, աւելացնելով
որ նա աշխատում է յօգուտ Թիւրքիայի եւ Անգլիայի, որոնցից նը-
պաստներ է ստանում իր զղւելի թերթի հրատարակութեան համար:
«Սակայն, ասում է իր բացատրութիւնների մէջ Ա. Յովհաննիսեանը,
«Հայաստանի իշխան»ի գործունէութիւնը եւ Նալբանդեանցի նրա
մասին տւած ցուցմունքները կարեւոր են մի այլ տեսակէտից: Նրանք
ցոյց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատութեան» եւ մասնաւորապէս
Զէյթունի շուրջը սկսւած պայքարի մէջ տեղի ունէր քաղաքական
հակամարտ ուժերի բախում. իրար էին դարձնում մի կողմից արեւ-
տանի իշխանի» եւ իր գործակիցների միջոցով Ֆրանսիայի եւ Անգլի-
այի միջամտութիւններից էին ակնկալում Կիլիկիայի կամ, աւելի ճիշ-
դը, նրա ծովամերձ քաղաքների ազատումը, իսկ միւս կողմից՝ պոլ-
սահայ արմատական-դեմոկրատական այն խաւերը, որոնք կապեր
էին որոնում գաւառի - Տաւրոսի լեռնականների գիւղական ժողո-
ւուսաստանի եւ Եւրոպայի ազգային-յեղափոխական շարժումների
ու դրանց ղեկավարների հետ»:

Նալրանդեանցի կարծիքը եւրոպական պետութիւնների «Հայա-
սիրութեան» մասին միշտ բացասական է եղած. այսպէս օրինակ,
գուրկ են ո եւ է պաշտպանութիւնից: Անգլիական եւ Փրանսիական
մանքը: Նրանք փաշաների բռնութիւնից իրենց պաշտպանութեան
տակ են առնում այն բրիտանեաներին, որոնք կամ բողոքականու-
թեան, կամ կաթոլիկութեան զրկւն են ընկնում»:

ինչպէս ասացինք՝ Նալբանդեանցի «Անտիպ Երկերի» հատորի մէջ
կարելոր տեղ է բռնում «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի քննադատութիւնը:
Ա. Յովհաննիսեանը իր արած պրպտումների հիման վրա, դալիս է
քննադատութիւնների երկու տարբերակ (վարիանտ): Հիմնականում
Նալբանդեանցը լեզուական տեսակէտից էր մօտենում գործին: Գրա-
եկել երեւի ինքնաբերաբար, նիւթի մշակման կարիքն առաջ է
մերձեցումը որոշ երկուքիւն էր առաջացրել, ըստ երեւոյթին, գը-
րած քննադատութեան մէջ եւ այս հանգամանքը հարկադրում է Նալ-

բանդեանցին դրել «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի քննադատութեան մի երկ-
լորտ վարիանտ, որտեղից նա դուրս է ձգում լեզվական նկատողու-
թիւնները, սահմանափակելով իր խօսքը բացառապէս վէպի գրական
թիւնները, սահմանափակելով իր խօսքը բացառապէս վէպի գրական
թիւնները, սահմանափակելով իր խօսքը բացառապէս վէպի գրական

(1863-65), եթէ չմոռանանք կալանաւորի աշխատութեան դժւարին
տեսնում է նալբանդեանցը վերլուծման ենթարկած գրքին, կարելի
է միայն հիշատակել համոզւել, որ իսկական գրական-քննադատու-
թիւնը սկսում է հայ գրականութեան մէջ Մ. Նալբանդեանցով։*)
Երկու մեծ գրական քննադատական աշխատանքներ է թողել նա։
Ս'էկը՝ Արտիստի «Վէրք Հայաստանի»-ի, միւսը՝ այս ուր յայտնա-
բերւածը՝ Պոռչեանի «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի մասին։ Այս «Կրիտի-

րիւր էջ։ Պէտք է նկատել նախ եւ առաջ, որ չնայած նրան, որ Պ.
Պոռչեանցը իր աշխարհագրական-մտայնութեամբ պահպանու-
ղական էր եւ ապա ուրեմն հակոտնեայ Նալբանդեանցին, վերջինս
վերին աստիճանի բարեացակամ, եթէ չասենք՝ սիրալիւր վերաբեր-
մունք է ցոյց տալիս թէ՛ դէպի Պոռչեանցը եւ թէ՛ դէպի նրա վէպը։
Այս դուռ մարդկային յատկութիւնը պարտք ենք համարում ընդգծե-
լու, որովհետեւ այդ օրերից ի վեր շատ չեն այն դէպքերը, երբ հայ
գրական քննադատը դուրսգնացել է ցոյց տալ իր քաղաքական-հասա-
րակական հակոտնեայ հայ հեղինակին ու նրա ստեղծագործութեանց։
Անշուշտ, Նալբանդեանցը շատ տեղ վեր է հանում «Սօս եւ Վարդի-
թեր»-ի «անկատարութիւնը», բայց իսկոյն աւելացնում է, որ «Բը-
նութիւնը երբեք չէ իրագործում կատարելութեան գաղափարը մէկ
անհատի մէջ, հետեւաբար եւ նորա գործի մէջ. բնութեան զուգակը-
նող հիմնական օրէնքի դէմ է այդ։ Կատարելութեան գաղափարը այն-
պիսի մեծ բան է, որ մէկ առանձին առնւած հոգի, թող լինէր նա ա-
մենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիւ բաւական չէ տանել
նորա մեծութիւնը։ Կատարելութեան բնականութիւնը է բովանդակ մարդ-
կութեան հոգին։» Եւ Նալբանդեանցը չէր առարկում մի քանիսների
արծարծած այն գաղափարներին, իսկապէս իր նախնական-հասա-
րակական հակոտնեայ հայ հեղինակին ու նրա ստեղծագործութեանց։

*) Մի այլ տեղ Նալբանդեանցը արդեն այսպես էր յայտնել իր կարծիքը գրական-
 ֆնևադատութեան մասին. «Սյն ազգը որ չունի կրիտիկա, չունի եւ մատենագրու-
 քիւն. առանց կրիտիկայի, միեւնոյն է, ինչպէս մարմինը առանց հոգու»:

հեւին հին լեզուց խաղնելու, առանց դաւառական բարբառների, կամ
օտար լեզուների ազդեցութեանց ստրկանալու: Բոլոր դաւառական
բարբառների հական տարերքը, որ իրենց ձեւով եւ կազմութեամբ ա-
ւելի ընդունակ են կենդանի՝ ընդհանրութեան լեզուի վրա պատւաստ-
ւելու, պիտի ընկնին ճարտար հեղինակների քուրայի մէջ եւ այնտեղ
քիմիարար միանալով պիտի դուրս գան, «ոչ որպէս թլպատութիւն կամ
անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»: Վէպում գործածւած մի
քանի ոչ հարադատ հայերէն դարձւած քների առթիւ, Նալբոնդեանցը
երկարօրէն խօսում է լեզուների փոխադարձ ազդեցութեան փաստի
մասին եւ ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը. « . . . Կարելի⁶ է խոր
ներս մտնել ազգի կեանքի մէջ առանց այդ կեանքի սեփական ձեւ ու ոճը
գործ դնելու: Մենք չենք ուզում երկար խօսել այս մասին, որովհե-
տեւ մեզ համար աչքի յայտնի ճշմարտութիւնն է այս: Սակայն, չենք
աւսում, այլ մանաւանդ ընդդէմ ենք, որ ազգի լեզուն էլ աւելի ստըր-
կանայ եւ ընկճել թուրքի ազդեցութեան տակ: Այս մասին շատ ցաւա-
լի երեւոյթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մէջ, որոնք տաճիկ
լեզւին ստրկանալու համը հոտը տարել են: Աւելցուր սորա վրա եւ
Փրանսիական լեզուի բազդասութեան եւ ձեւերի ազդեցութիւնը, ո-
կրթութեան անունով ներս են բերում ազգի մէջ եւ խանդարում են լե-
զուն: Մենք որ նոր լեզւին ինքնուրոյն ազատութիւն ենք քարոզում եւ
հին լեզուի ձեւերից անկախութիւնը, որպէսզի ազատօրէն եւ ինքը ի-
րեն աճէ, ո՞ր ուշաբարձութեամբ կարող էինք քարոզել, որ այդ լե-
զուն թուրքի կամ սաստանայի ձեւերին ստրկանայ: Բայց երբ այս կամ
մէջ, դժբանից խրատներով, թէ վա՛յ, թուրքը որովհետեւ այսպէս է
ասում, ես նորան չնմանելու համար պէտք է որ գործ չդնեմ այդ ձե-
ւը, ասել մենք չենք կարող: Այս, մի հեղինակ իր սենեակին նստած,
բայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատութիւնը. նա չի կարող ներկան ու-
րանալով անցածի անունով ապրիլ: Այն ուղղութիւնը, որ առանց մի
տում է բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր եւ զուտ ֆա-
թիւնքը դարձել են վերջապետութիւնք, ամա կանոնը անհոյսով եւ թւով ան-
խաղաղ եւ այլն եւ այլն, որ նոյնն է եւ տաճիկերէնի մէջ, եւ որովհետեւ
թէ եւ նոր հոյովներով, այժմեան հայի խօսքը: Բայց ժողովրդի ան-

կաջին ծանր է եւ անբնական, — ինձ ինչ փոյթ, — ես բուն հայերէն եմ
խօսում. Ժողովուրդը խանդարել է իր բաղդասութիւնը, նորա լեզուն
ստրկացել է թուրքի բաղդասութեան . . . միայն լեզուն չէ, ինքը
ստրկացել է թուրքի . եւ լեզուից առաջ է ստրկացել: Բայց
ի՛նչ խօսիւ . . . »:

Ի՛նչ խօսիս . . . » :

Դժբաղդաբար մեր յօղածի նեղ սահմանները մեզ թոյլ չեն տալիս ուրիշ հետաքրքրական մէջբերումներ անել Նալբանդեանցի այլ ինչ-որ յայտնաբերած «կրիտիկայ»-ից : Ասեմք միայն, որ վէպի առթիւ նոր յարուցանում է մի շարք կարեւոր դիտողութիւններ եւ մտքեր, նա յարուցանում է մի շարք կարեւոր դիտողութիւններ եւ մտքեր, նա կապում հայ հասարակական կեանքի հետ : Այստեղ էլ, ինչպէս նրա ուրիշ երկերում երեւան է դալիս դարձեալ Նալբանդեանցի լայն հետաքրքրութիւնը գէպի մարդկային կեանքի ու ազդային մշակոյթի բոլոր ճիւղերը :

Ինչպէս ասացինք, Ա. Յովհաննիսեանի հրատարակած հաստ հաւորը երկու հաւասար մասերի է բաժանում : Առաջինը պարունակում է նալբանդեանցի անտիպ երկերը, իսկ երկրորդը՝ Ա. Յովհաննիսեանի ուսումնասիրութիւնը այն շրջանի (50-60ական թվականները) մասին, որը կապւած է նալբանդեանցի հասարակական-քաղաքական սին, որը կապւած է նալբանդեանցի հասարակական-քաղաքական «Ռուսահայ ազգային շարժման եւ երիտասարդ Հայաստանին» : Նիւթը վաղագաման հետ : Այսպէս՝ նա մի առանձին գլուխ է ներդրում «Ռուսահայ ազգային շարժման եւ երիտասարդ Հայաստանին» (1862-65) այլ եւ այն թերը քաղում է ուս «Կենտրոնական դիւանից» (1862-65) այլ եւ այն խամանակայ ուս պահպանողական եւ կիսապաշտօնական «Մոսկով-սքի-Վէդոմոսթի» օրաթերթում հայերի դէմ յարուցած բանակութից : Բերը վախճանական թվականների սկզբներին դուրս եկաւ Սմբատ Շա-հալի «Լեւոնի վիշտը» պոէմը, ուս կառավարութիւնը դադարի նա-մակով դիմեց իր հայ պաշտօնեաներից Կարապետ Եղեանին եւ խնդրեց
նրա բացատրութիւնները այդ պոէմի առթիւ : Ռուս կառավարութիւնը
ստացել էր մի դադարի նամակ, «Յարի եւ հայրենիքի հաւատարիմ»
ստորագրութեամբ, որը ըստ երեւոյթին նալբանդեանցի ոխերիմ թը-
նամիներին՝ Խալի-Այվադովսկի խմբակի մարդկանց գործն էր : Նա-
մակը հրաւիրում էր միխատրի ուշադրութեան դէմ ուղղւած ակնարկներ :
«Լեւոնի վիշտը» պոէմի վրա : Գրութեան հեղինակը յայտնում
էր, թէ պոէմի մէջ կան կառավարութեան դէմ ուղղւած ակնարկներ (չը-
թեան դէմ, արեան մէջ խեղդւեց), ներշնչում է հայերին քաղաքական
ազատութիւն նաճելու միտքը եւ այլն : Պոէմը ուղղւած է նոյնպէս
կրօնի, հաւատքի, եկեղեցականների եւ նրանց ծիսակատարութիւննե-

32

անհաշիւ իրերից մնացած կապոցների մօտ՝ սպասում էի որ բարձուն ու տանենք . . .

Չախալլիի երկար ու ձիգ հրապարակը վերէն-վար բռնւած էր սայլերով: Ըստ երեւոյթին տեղահանւում էին բոլորը: Մնում էր միայն վարի քարւանսարայի հասարակութիւնը, որի համար սայլեր չկային եւ պէտք է ճամբայ հանւէր մէկ երկու օր յետոյ: Արդէն եղած սայլերը չէին գոհացնում այդ օրը դուրս հանւած հասարակութեան, եւ մարդիկ տեղ-տեղ վազվզում էին սայլ գտնելու համար: Կարաւանից յետ ընկնելը, առանց սայլի մնալը ահաբեկել էր նրանց: Փոխիսները գոռում, գոչում, հրում, ու շտապեցնում էին: Կարծես, թէ Չախալլին հրդեհւելու վրա էր, կամ ենթարկւում էր թշնամի ուժերի գրաւման: Մէջ ընդ մէջ, սայլից սայլ անցուղարձ էին անում նոյն կասկածելի թուրքերը, պարապ պարկեր, պարաններ ուսերին: Կիսամերկ, գաղանացած այս մարդկանց տեսքը ահ ու սարսափ էր ազդում: Սրանց յաջորդում էին սայլապանները, որոնք մեծ մասամբ յիշեցնում էին մեզ քաղաքապետարանից բերողներին: Նրանք առանց քաշելու, չօշափում էին սայլերի մէջ եղած կապոցները, դիտում, ղննում էին իրենց վիճակւած «ճամբորդներին», գոռում գոչիւններով կանչում էին միմեանց, դէմքով, ձեռքով, արտայայտում էին իրենց զբաղեցնող մտքերը, հստակով ցրւում էին, մի այլ տեղ նորից խմբւելու համար: Բայց կային նաեւ տարիքոտ, հանդարտ մարդիկ: Այդպիսիներից մէկն էր Ալթունեանների սայլապանը, որը ձիերի մօտ կանգնած անտարբերութեամբ ծխում էր իր չիբուխը:

Արեւն իր թեք ճառագայթները արդէն տարածել էր Չախալլիի վրա, երբ կարաւանը շարժւեց: Անկարելի է նկարագրել ճամբայ ելնող անհաշիւ սայլերի հրմշտուքը, կառապանների իրար ուղղած հայհոյանքները, հեծեալ ոստիկանների խռովոտ գոչերը, ձիերի մէջքին իջնող մտրակների շառաչիւնը: Սայլերը քշում էին խմբերով, եւ ահա մենք մարդ ուզում էր միւսից առաջ ճամբու վրա տեղ բռնել: Բաւական հեռացել էինք Չախալլիից, երբ վերջապէս պահակների ջանքերով նրանք կարգի ընկան եւ ճշտելով իրենց տեղերը կազմեցին մի անօրինակ «թափօր»: Այժմ կարաւանի միայն սկիզբն էր յայտնի, վերջը կորչում էր յետ ընկած տարածութիւնների մէջ . . .

Սայլերից շատ առաջ, բաց ու տարածուն դաշտի վրա նշմարւում էին զանգւածներ: Նրանք, կարծես թէ, առաջ չէին շարժւում, այլ մի տեղ տարածւած, խմբւում, ցրւում, նորից հաւաքւում, դատւում, նորից խմանում էին: Որքան մօտենում էինք, այնքան խմբերը

ՄԱՍԻՍԻՆԻ ԳՊՐՈՒՄԻՆԻՍՏԻՆԻ ԿՑԱՅԻՆԻ ՎԵՄԻՆԻՍՏԻՆԻ

ստեղծարարութեամբ էին եւ պարզեւում էր, որ գնում են: Իսկ երբ վրա հասանք, մեր առջեւ ճամբայ բացին հեւ ի հեւ քայլող մի քանի հարիւր տարազիրներ: Սայլերը զգալապէս դանդաղեցրին իրենց ընթացքը. ճանապարհը տեղ-տեղ դեռ բռնւած էր տարազիրներով: Չարձամբայի շրջանի դիւղացիութեան մի մասն էր, որ դեռ լոյսը չբացւած ճամբայ էր ընկել Չախալիից եւ գնում էր մի քանի հեծեալ պահակների բայ էր ընկել Չախալիից եւ գնում էր մի քանի հեծեալ պահակների հսկողութեան տակ: Ճանապարհի ուղղութեամբ նրանք խումբ-խումբ, համր ու ուշադիր, քայլում էին: Ուռած, կարմրած, կեն-խումբ, համր ու ուշադիր, քայլում էին: Նրանց չէին հետաքրքրողնացած դէմքերից ծորում էր քրտինքը: Նրանց չէին հետաքրքրում անցնող սայլերը: Թէ՛ մեր եւ Թէ՛ իրենց երթը կարծես թէ բը-քրում անցնող սայլերը: Թէ՛ մեր եւ Թէ՛ իրենց երթը կարծես թէ բը-նական եւ հասկանալի մի բան էր: Փոքրիկները մի պահ կանգ էին առնում եւ ցրիւ հայեացքով վերէն -վար չափում էին անցնող սայլերի շարքը: Խմբից-խումբ կային յետ մնացած տարազիրներ, որոնք արդէն իսկ դժւարութեամբ էին քայլում: Ոմանք կաղում էին եւ մէկ կամ միւս ոտքը փաթաթել, կապել էին բղբուած լաթերով: Ոմանք էլ քայլում էին ուրիշների օգնութեամբ: Ծծկերները մեծ մասամբ էլ քայլում էին ուրիշների շալակին. իրենց ծալծւած տեսքից երեւում էր, թառած էին մայրերի շալակին. իրենց ծալծւած տեսքից երեւում էր, որ քնած են: Այստեղ ու այնտեղ պատահում էին անասուններ՝ եղ, կով, հորթ, այծ, որոնց թէ՛ քաշում, թէ՛ քշում էին: Կարաւանը երբեմն «քոչւորներին» տակաւորութիւն էր թողնում, բայց սրանց յատուկ աղմուկ, իրարանցում չկար: Մի լամբի յետեւից, ճամբու եզ-րով, մեն մենակ քայլում էր մի դեռատի կին. կռնակին կապել էր երկու-երեք տարեկան դանդաղահար մանկիկը. մէկ ձեռքում ունէր մի փոքրիկ կապոց, իսկ միւսով բռնել էր հինգ-վեց տարեկան տղեկի թաթից եւ բարկացած քաշքշում էր իր հետ: Փոքրիկը թէեւ չէր լա-ւիս, բայց պարզ էր, որ չէր ուզում գնալ: Մայրը կանգ առաւ: Նա մոզւեց. ահա նա, բաղի պէս աջ ու ձախ օրօրւելով, քայլում է, մէկ ոտք յետ մնալով մօրից: Բայց երկար չտեւեց այդ եւ ճիշդ մեր սայ-լի մօտ տղեկը ծունկի եկաւ ու նստեց: Շատ տարիներ են անցել, բայց դեռ թարմ է յիշողութեանս մէջ այդ կնոջ մեզ ուղղած հայեաց-քը. նրա աչքերից կրակ էր թափւում, այլ եւ ցատում՝ յանդիմանու-թիւն ու ծայր աստիճանի յուսահատութիւն . . .

Շշմած այդ տեսարանից, դարձայ Գարեգինին եւ առաջարկեցի որ մեզ մօտ առնենք փոքրիկը:

— Մեզնից չի կախւած, դառնութեամբ պատասխանեց նա ու ան-ջանք:

Վերջապէս ոտաւորների թափորի ծայրին հասանք. առջեւից

էին անում միմեանց եւ այնպիսի մի ձեւով էին պատմում իրենց քա-
շածները մասին, որ կարծես, թէ մեծագոյն թշուառութիւնը արդէն
անցել էր . . .

Ինձ համար բոլորովին աննկատելի կերպով առաջ անցայ: Հա-
կառակ վրաս եկած թուրութեան, թուամ էր, թէ անվերջ կարող եմ
քայլել: Հազար ու մի հին ու նոր վերջիչումներ անցնում, դառ-
նում էին գլխիս մէջ . . . Վերը սարի գագաթին կանգնած էին եր-
կու հեծեալ ոստիկաններ: Արեւի ճառագայթները խաղում էին նը-
րանց թեւերից կախած հրացանների փողերին: Լերկ լեռները տեղ-
տեղ ծածկւած էին մացառներով, թփերով: Այստեղ այնտեղ երե-
ւում էին, որպէս հրդեհից զերծ մնացած, մենակեաց ծառեր: Ծա-
նապարհը գնալով շրջում էր: Աւելի վերը, երկու լեռնագագաթներ
ճանապարհի լայնութեամբ, միացւած էին տախտակէ հասարակ
կամուրջով: Գոմնտի մի նեղ ու անբանուկ արահետ տանում էր
դէպի մի անմարդաբնակ շէնք, որը երեւի լքւած հանգստակայան
էր: Լեռներից հոսող հեղեղատները, ժամանակի ընթացքում, փո-
րել, փորփորել էին լեռնագագաթների լանջերը ու ճամբայ էին բա-
ցել: Կիրճն այնքան խորն էր, որ ներքեւի վճիտ վտակը նման էր
վար ընկած պսպղուն գոտու: Տեղ-տեղ վտակը պատսպարւել էր
գունաթափ եղած մացառների տակ: Կամուրջի աջ կողմից, վերէն -
վար, բացւած էր Ե-7 մետրի լայնութեամբ մի անդունդ: Ուղիղ
վար, մի սալ քար, խճաքարերով պարուրւած, կազմել էր բլրակ:
Անբացատրելի ազդեցութիւն ունէր այդ անդունդը վրաս: Գամուռ
մնացել էի կանգնած տեղս. կարծես, թէ ինձ յուզող բոլոր հարցերի
լուծումը այստեղ էր: Որքան մնացի կանգնած, չգիտեմ ու, յան-
կարծ, սարսուռի մի ուժգին հարւած ցնցեց ինձ, ծնկներս ընդար-
մացան . . . Յետ քաշւեցի ու անցայ, բայց ուժերս արդէն հատել
էին. սիրտս բաբախում էր, ոտքերս առաջ չէին գնում: Կամուրջից
դուրս, մի քանի քայլ անդին նստեցի: Վարը ցրւած հասարակու-
թիւնը, սարի լանջն ի վեր, կարծես թէ չորեքթաթ էր տալիս . . .

Դիմացի ոլորտի ծայրից, անսպասելի կերպով, դուրս ընկաւ
Տիգրանը: Կարմրած, զլարթացած ու բոլորովին փոխւած փոքրի-
ւոր ինձ զարմանք պատճառեց: Ուշն ու միտքը վրաս էր. կամուրջն
անգամ չնկատեց. չնչայեղձ էր եղել:

— Ահա՛, թէ ուր էք . . . Ելէք, երթանք, հասնինք գագա-
թին . . . Յոգնեցա՞ք . . . Կը նայիմ հոս, կը նայիմ հոս՝ չկաք . . .
Օ՛, որչափ վախցայ . . . Աղբարիկը ըսաւ, թէ վախ չկայ . . .
— Աղբարիկը գիտէ՞, որ եկար, Տիգրան:

— Գիտէ՛, գիտէ, ինձի ըսաւ, թէ հոս էք, արտօնեց, որ գամ . . .

Օ՛, ինչ բարձր է հոս . . . Միւսիւ Վահան, Թոռամանը կը յիշէ՞ք .
կը յիշէ՞ք Կարա-Սամսոնի է՛ն բարձր բլուրը, որ վաղէվազ կեղնէ-
ինք ու գլտորւելով կիջնէինք . . .

Տիգրանը բոլորովին մոռացել էր, թէ ուր ենք, բայց պատաս-
խան չստանալով լրջացաւ ու լռեց:

Հասարակութեան առաջին խմբերը մօտենում էին ոլորտին: Նը-
րանցից վար մարդ, կին, ծեր, երիտասարդ մագլցում էին դեռ: Ա-
ւելի վար սայլերը կիսակլոր պատի պէս երեւում էին:

Տիգրանի խոնար թաթիկն առի բոլիս մէջ, բայց ինչ ասելու չի-
մացայ:

— Միւսիւ Վահան, կընամ հարցնել, թէ մինչեւ ո՞ւր պիտի եր-
թանք:

— Մինչեւ . . . Մալաթիա:

— Աղբարիկը կըսէ՝ մինչեւ Կաւղա:

— Մալաթիան վերջին կէտն է . . .

Տիգրանի վերջին հարցումը եղաւ այդ. նա սեւեռաբիր դիտում
էր ստորեւ տարածւած անդունդը:

Մարդեկ սկսեցին հասնել մեզ: Նրանք մի պահ կանգ էին առ-
նում կամուրջի վրա եւ շար հայեացքով վեր-վար նայելով՝ շնչում
էին բերանաբաց ու ապա քրտնաթոր շարունակում էին գնալ: Ինքն
ու ճանապարհը - այս էր, կարծես թէ, աշխարհի եւ իր գոյութեան
խորհուրդը:

Վերելքի ծայրին ճանապարհը ոլորապտոյտ թեւում էր դէպի
հարաւ: Ելանք սարի գագաթը: Մեր առջեւ բացւեց մի քարավէժ
լեռնադաշտ: Հասնող մարդեկ շնչասպառ տեղ էին բռնում այստեղ:
Մտքերով անցել էի մեր յետեւը մնացած ոտաւորներին՝ մօրը, ման-
չուկին, նրանց մէջ եղած ոտաբոլիկ փոքրերին . . . Տիգրանը
լուռ, մտադրաղ եւ ուշադիր դիտում էր վարը յայտնող խմբերը.
երեւի փնտռում էր իւրայիններին: Երբ մեզ մօտեցաւ Պարունակը,
յարմար առիթով խնդրեցի, որ այլեւս չթողնի, որ Տիգրանը ինձ
մօտ դայ: Վերջապէս հասան նաեւ սայլերը ու շարքով տեղ բռնե-
ցին ճանապարհի երկայնութեամբ: Կոյսերը, Ալթունեանները,
միւսների նման, հասան իրենց սայլերի հետ միասին: Յուսահատա-
կան էր դեռատի կոյսի դրութիւնը. սայլապանների մի խումբ հը-
րապառ աչքերով, փսփսուքներով վերէն-վար գնում էին նրան:
Ըստ երեւոյթին, փրկութեան եւ ոչ մի յոյս կար կոյսի համար: Ե-
րեւի նա զգում էր այդ. իր քայլածքը մահաւոր դատապարտւածի

Հոգեկան որոշ պայմաններում, մարդու բնութեան երեւի յատուկ են այնպիսի անդիտակից ընդվզումներ, որոնց համար բացատրութիւն չկայ:

Գարեգինը մատնանշում էր մի չքեղ, բարձրաստիճան պաշտօնեայի վրա, որ վերադառնում էր յետեւի սայլերից, մի ուստիկանի ուղեկցութեամբ:

Այժմ, երբ դրում եմ այս տողերը, հասկանում եմ Գարեգինի միջտւրջ բնաւորութեան յատուկ մանկական ալիք դիտողութեան անմեղութիւնը: Բայց այն ժամանակ սարսափելի վախ դգացի եւ, հազիւ դուրս գաւորումով, բոթեցի Գարեգինին: Գոթախտաբար, արդէն ուշ էր. ճիշդ նոյն վայրկեանին, պաշտօնեան յետ նայեց, մի ակնթարթ կանգ առաւ, աչքերը թարթելով մեզ դիտեց ու գնաց: Ձգացի, որ լաւ չեղաւ: Նոյնը զգաց երեւի նաեւ Գարեգինը, որը մէկէնիմէկ ամբեց ու կծկեց սայլի մէջ . . .

Առջեւի սայլերը շարժեցին: Ոչ ոք չգիտէր, թէ ուր են տանում մեզ: Անցնում էինք քաղաքի ծայրամասով, լայն, փողոտ մի փողոցով: Հազարաւոր ամբոխը բռնել էր փողոցի երկու կողմերը այնպէս խիտ, որ միայն մի նեղ շերտ էր մնացել սայլերի անցքի համար: Ամբոխը դիտում էր մեզ այնպիսի թշնամական ու վրէժխնդիր ձեւով, որ զարհուրելի եւ միաժամանակ անհասկանալի էր մեզ համար: Երբեմն թւում էր, թէ այս կամ այն թուրքը ուզում է ձեռքը մեկնել, վար քաշել ինձ սայլից եւ տեղն ու տեղը բոլորել: Երբեմն էլ այնքան շատ սպառնալից դէմքեր էին անցնում-դառնում բիրերիս մէջ, որ գլուխս պտտւում էր: Յաւիտենականութեան չափ երկար թւաց ինձ մեր այդ երթը Կաւղայի հասարակութեան միջով: Վերջապէս անցանք. անտանելի ժիւղն ու իրարանցումը մնաց մեր յետեւում: Առաջ էինք գնում այն փողոտ փողոցով, որն այժմ ամայի տարածութեան նման էր: Բախտն էր բռնում մեզ, ճակատադէրը. ամեն բան այլեւս պարզ էր . . .

Շրջակայքի մարդագետիկները մթնշաղի տակ սեւ գոյն էին ըստացել: Հասանք եւ անցանք ինչոր կիսաւեր վայրի միջով: Այստեղ, այնտեղ երեւում էին քարուքանդ եղած խրճիթներ, մարազներ, ախոռներ, բայց կենդանի չունէ չկար: Կառապանները անձայն, անաղմուկ աճապարում էին: Ընդհանրապէս նրանք դեռ Կաւղայի տակ մի տեսակ դապել, լրջացել էին: Ձիերը գնում էին համաչափ վազքով:— «Դրո՛ւն՝ ո՛ւն՝ ո՛ւն՝» . . .

Անհաշիւ սայլերի դղրդիւնը կիսախաւարի մէջ նման էր տարածուն որոտի: Հարեւրաւոր ձիերի դուրիւնները, բեկբեկող համաչափութեամբ, տարածւում էին մթութեան դրկում նիրհի մտած բնութեան մէջ:— «Մէ՛կ, երկու, երեք — մէ՛կ, երկու, երեք, — մէ՛կ, երկու, երեք» . . . Կարծես, թէ ձիերը երեք ոտք ունեն: Թէեւ յոյս չունէի պատասխան ստանալու, բայց դարձաւ մեր համար սայլապանին հարցումով, թէ ուր պէտք է իջեանանք:

— Էլէւիում, կարճ պատասխանեց նա:

«Էլէւի» . . . Օ՛, ինչպէս չէ, յիշում եմ: Յիշում եմ կենսուրախ Հայր Պրիմեանի շատ պատմութիւններից մէկը, որ անում էր նա մեզ ձմրան երկար գիշերներին, իր տաքուկ, կոկիկ հիւրասրահում, անվերջ լեցնելով ու պարպել տալով հիւրերին կլոր սեղանի շուրջը շաւիւր օղիի բաժակները:—

«Հակառակ ուղղութեամբ երկու տարբեր վայրեր կան. մէկը կոչւում է Ալէւի, միւսը՝ Էլէւի: Երկուսն էլ թէեւ ալիքով են գրւում, բայց առաջին դէպքում ալիքը պահանջում է յատուկ նշան: Պաշտօնեան, որ պէտք է «թգկերէ» տայ ճամբորդին Ալէւի գնալու համար, զանց է առնում նշանը եւ մարդուն բռնութեամբ բերում հասցնում են Էլէւի» . . .

Այժմ այստեղ էինք գնում նաեւ մենք, բայց թէ ուր էր ուղղւած մեր «թգկերէն» յայտնի չէր . . .

Մութն արդէն այնքան էր թանձրացել, որ ճանապարհը այլեւս աննշմարելի էր եւ միայն սայլերի շարժումներից կարելի էր հասկանալ, որ թեքեցինք, անցանք, իջանք, բարձրացանք, եւ այլն: Դղրդողի միջից, մերթ ընդ մերթ, առջեւից լսւում ու փոխանցւում էին սայլապանների տարօրինակ կանչերը՝ «հա-հո՛ւ, հա-հո՛ւ, հա-հո՛ւ» . . .

Ընթացքը դանդաղելու աղաքարութիւններ էին: Աջ եւ ձախ, մթութեան մէջ թանձրանում էին կաւղայում կրկնապատկւած ձիաւոր պահակների սուերները: Ովքեր էին առջեւի եւ ովքեր յետեւի սայլերում նստածները, յայտնի չէր: Եւ արժէք չունէր, քանի որ մէկն մարդու աշխարհը այլեւս իր սայլն էր . . .

Անյայտ տարածութեան մէջ, գէպի ձախ, հեռւում, վար ընկած աստղի պէս, յայտնւում ու չբանում էր մի լոյս: Երբ գտնում էի, յանկարծ անհետանում էր. երբ նորից փնտռում էի, յայտնւում էր մի ուրիշ տեղ: Երեւի բաւական ժամանակ էր անցել, երբ լոյսը այլեւս մի տեղ կանգ առաւ: Անվերջ կրկնող աղաքարութիւնների վրա, մի տեղ կանգ առաւ: Անվերջ կրկնող Միաժամանակ լսեց մի շան սայլերի ընթացքը իսպառ դանդաղեց: Միաժամանակ վար իջանք: Դղրդիւնը մահալոցը: Ապա յանկարծ փշրւող ճոռոցով վար իջանք: Դղրդիւնը մահալոցը:

րեց եւ կարծես թէ անդունդն անցանք: Անիւնների խզողոցից հասկանում էինք, որ դաշտի մէջ ենք: Այլ, ձախ, յետ, առաջ մթութեան մէջ թանձրանում էին բազմաթիւ ստւերներ: Կանգ առանք:

Էլէկին մի դաշտ է: Համատարած խաւարի մէջ ուրիշ ոչինչ յայտնի չէր: Կարգադրում են բռնները վար առնել: Ամէն մարդ անխօս ենթարկւում է: Պարզւում է, որ լուսաբացին սայլերը պէտք է յետ դառնան: Եւ ամէն մարդ սայլապաններին վճարում է այնքան, որքան նրանք պահանջում են: Տեղ բռնելը, գոյութեան նոր պայմանները հասկանալը այնքան հրատապ ու հրամայողական էր, որ բոլոր մնացած հարցերը արժէքազուրկ էին եղել: Եւ դաշտը համակուել էր իրարանցումով. մարդիկ քաշքշում էին իրերը, մի-մի կապոց առած վազվզում էին դէս ու դէն, յետ դառնում եւ յուզւած կանչում միևնորից: Այս իրարանցման միանում էին ձայները սայլապանների, որոնք դաշտն ի վար ճամբայ էին բացում, ձիերին հանգիստ տալու համար: Միաժամանակ, դաշտի ընդարձակ տարածութեան վրա, իրարու յետեւից յայտնւում էին մոմի եւ թիթեղէ ճրագների բեկբեկւող լոյսի լեզակներ: Մեր յետեւում, աղօտ լոյսերի տակ, նշմարւում էր մի չէնք, դէպի ուր ուղղւում էին շատերը: Գարեգինն ու Տիկին Ռեբեկան մի-մի կապոց առած հետեւեցին նրանց: Բայց չուտով յետ դարձան: Պարզեց, որ չէնքը մի խարխլած քարանսարայ է, որը արդէն լեցած է մարդկանցով: Տեղ բռնեցինք այդ չէնքի պատի տակ, ուր արդէն ցածուցրիւ տեղաւորւած էին ուրիշները: Այդ գործի մէջ մեզ բաւականաչափ օգնեց Արմենակ Քէչէճեանը, որ վերջին դասարանի սաներից էր. արդէն պատի տակ տեղ բռնելու հնարաւորութիւնն էլ պարտական էինք նրան: Քէչէճեաններից բացի, մեր անմիջական հարեւաններից յիշում եմ նաեւ Հիւսիսեաններին՝ կնոջը, մանչիկն, աղջկան: Կարապետ էֆէնտին, պատերազմի նախօրեակին, մեկնել էր Բաթում քեռայրիս հետ, որ Բագրից մի քանի օրով եկել էր ինձ տեսութեան:

Դաշտը այժմ լուռ ու հանդարտ էր: Դիմացի անհաշիւ, բեկբեկւող լոյսերից մեզ բաժանում էր մի խաւար գօտի, որ երեւի, ճանապարհ էր եւ տեղ բռնելու համար խորտուրտ ու անյարմար: Չարմանալի էր, կարծես թէ մթութեան մէջ յիշւած, քարացած հարսանիքի թափոք էր . . .

Պատի տակ նստած աշխատում էի յաղթահարել ինձ համակող թմրութիւնը: Բայց էլ ուժ չկար: Տիրական մի քուն նւաճում էր ինձ:

Կուպրի պէս սեւ երկնքում փայլում էին աստղեր: Դաշտում տիրում էր աստածային անդորրութիւն: Դիմացը հորիզոնաձեւ տարածւած լոյսերը մարում, անհետանում էին: Թւում էր թէ միաժամանակ չըքանում են նաեւ լոյսի մօտ եղած մարդիկ: Որքա՛ն տարօրինակ էր այդ ամենը: Կարծես թէ մէկ լոյսը առանց միւսի չէր կարող վառ մնալ: Մի պահ նրանք նւազեցին այնքան, որ կարելի էր համբել: Ապա համատարած խաւարը թաղաւորեց ամեն տեղ: Ով ուր էր արդեօք . . .

(Շարունակելի)

գիտեմ, գէշ մարդիկ միտքդ պղտորած են. վերադարձիր անմիջապէս. մի կասկածիր երբեք, գլխովս կերաշխաւորեմ. միւթէսարըֆը իր յարգանքը միշտ կը պահէ քեզի հանդէպ» . . . : Հաջի Իլիասին, նոյն ճամբով պատասխանեցի. դրեցի իրեն թէ՛ միւթէսարըֆի եւ իրեն պատրաստած դաւադրութիւններու մասին տեղեկութիւններ ունենալու: Աւելցուցի նաեւ թէ՛ օր մը, եթէ արդարութիւն կայ այս աշխարհի մէջ, պիտի հանդիպինք միմեանց . . . : Արդարութիւն ո՞ւր կայ սակայն:

Ատկէ քանի մը օր յետոյ դարձեալ տոմս մը ստացայ: Այս անգամ փոստի միւտիւրէն էր, որ «Խիստ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ», կ'ուզէր հանդիպիլ ինծի: Ինքը պիտի գար Մոկուշիի ալդիներէն մէկը ու հոն պիտի տեսնէինք: Ընկերներս սակայն կտրուկ հակառակեցան հաւատացած, որ նամակը կեղծ էր եւ պատրաստած էր զիս թակարդ ձգելու համար: Այդ վայրկեանին յոռետես էինք դարձեր որ եւ է թիւրքի նկատմամբ, խեղադարութիւն կը համարէր հաւատ ընծայել նման գրութիւններուն: Ու չգացի: Զարդերէն վերջը միայն կը մեղադրէի ինքզինքս՝ որ գացած էի. թերեւս իրապէս միւտիւրէն էր գիրը եւ, ո՞վ գիտէ, գուցէ ջարդերէն էր որ կը զգուշացընէր: Ափսոս որ յետին թուով էին այս մտածումներս: Նման վայրկեաններուն ըսկը եւ վճռական քայլերը ընդհանրապէս օգտակար ենեղած. ես, դժբաղդարար բաւականաչափ չեմ ունեցած այդ յատկութիւնն: Եղած եմ քիչ մը տատանող եւ «եթէ»ներով ինքզինքս անգամայն ծոց:

Ամիսը անցած էր, մինչ մենք ալդիս անիմաստ ու աննպատակ կը թափառէինք յոռետեսութեամբ: Գոնէ՛ կրնայինք երբեմն դաշտ իջնալ եւ օգտակար բոյս ժողովուրդին, յուսահատ այդ օրերուն՝ ուժ ներշնչելով եւ քիչ թէ շատ կաղմակերպելով: Հոն բանի մը կը սպասէինք կարծես: Ի՞նչի, ես ալ չեմ գիտեր: Կը յիշեմ միայն, որ թէեւ ընդհանուր, կաղմակերպւած ջարդը մեր միտքէն չէր անցներ, բայց զօրեղ ինքնապաշտպանութեան կաղմակերպումը կենսական կը համարէինք: Կը սպասէինք քրտական լայն ասպատակութիւններու, անիշխանութեան, ականաւոր անձերու եւ մարտիկներու գէմ դաւերու — այս բոլորին կը հաւատայինք:

Ամիսէ մը յետոյ միայն Սասունէն յուր առինք, Կորիւնն էր, որ օր մը պղտիկ խումբով մը եկաւ մեր քով:

Սասնոյ ղեկավարները կարեւոր էին համարած խորհրդակցութիւն մը ունենալ ինծի հետ եւ վերջապէս կուզէին որ ես ալ հոն բարձրանամ եւ մնամ իրենց քով:

Մաթէոսին յանձնելով զինւած ուժերը, հետեւեցայ Կորիւնին:

Մահւան չափ տխուր էր այդ լուսկեաց ու խորհրդաւոր հայդուկը. խօսելիք չէր մնացած այլեւս. յոռետես էր միշտ ու իմ քաջալերական լռնադրօսիկ լաւատեսութեանս կը պատասխանէր բերանի մէկ կողմի թախծոտ ժպտով մը. իր միակ յոյսը ուղեւորական բանակը եւ մեր կամաւորական գունդերն էին:

Կուրտիկի արեւելեան թեւերէն կը բարձրանայինք գիշերւան լըռութեան մէջ. զազաթը հասանք, երբ արշալոյսը կը բացէր. հոն սասունցի պահակներ կը հսկէին: Կարեւոր գիւղէ մըն էր, որ կիշխէր Մուշ քաղաքի վրա: Արշալոյսի վարդապոյն լոյսին մէջ, առաջին անգամ տեսայ Անտօքի եւ Ծովասարի զազաթները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար Տաւուրիկը պատնէշող լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ Սէմալ գիւղերը: հովիտ մը, որուն գոգին մէջ թառած էին Շէնըկ եւ Սէմալ գիւղերը:

Մեր ընկերները Սէմալ էին եկած ու մենք ալ հոն գերթայինք: Արագ կիշնէինք լեռնէն: Սէմալի եւ Շէնըկի գիւղացիները իրենց կանոն հետ կլկլի արտերը կը մաքրէին, տեղ-տեղ կը ջրէին, կարծես ոչինչ պատահած էր աշխարհիս վրա . . . Կը դիտէի զանոնք յուզումով ու դառնութեամբ եւ կը խորհէի որ ժողովուրդի բնագոյն չի խաբեր իրեն — թերեւս վտանգը անցնի առանց ցնցումի:

— Կլկլ կը ջրե՞ս, Գա՛լօ, բարի լուս, ձայնեց Կորիւնը, կարծես արտայայտելով մեր ցաւատանջ մտածումները:

Յաղթանդամ ջրվարը, որին ուղղւած էին այս խօսքերը, դանդաղօրէն գլուխը բարձրացուց, արագ հայեացք մը նետեց մեր կողմ ու շարունակեց թումբերը ուղղել:

— Զրէ՛, ջրէ, որ Մուսաբէզը դայ, ըզբըլի օրհնայ ու ուտէ, քաղցը հեգնանքով մը աւելցուց Կորիւնը:

— Ա՛յ, Ասծու բարին վըր քըզի էզնի, պարոն Կորիւն, Մուսաբէզը չուր մըզի դայ, զըմէն կը լմնցունք ու գէնոր լէ մըր ք. . . կը թորէինք, պատասխանեց Գալօն բամբ ձայնով մը ու խնդաց:

Պղտիկ գիւղ մըն էր Սէմալը, Շէնըկէն քիչ մը հեռու: Յեղափոխական փայլուն անցեալ ունէր եւ անոր ամէն քարն ու թուփը՝ իր զիւցազներգութիւնը: Խորհրդաւոր ու ներկական էին այդ բոլորը:

Գիւղին եղրին, խոշոր ծառի մը տակ, հաւաքւած էին Կէլիէկու, Կանցի Կիրակոսը, ժողովրդի հերոսներէն, բարձրահասակ, ջղուտ, նիհար ու շիկահեր մարդ մը, 45-ի մօտ, որ գլխին դրած էր բարձր քօլօզ մը ապօռօշով փաթթած, հագած փոչոտ քեպուհին. Սէմալ «Քաթիպ» Մանուկը՝ նոյն հասակի, բայց աւելի կիրթ ու խոհուն գիւմազներով. Մճօն եւ Ռուբէնը:

Լսած էր նաեւ, որ քաղաքի հայոց թաղերը թնդանօթի են բռնած ու ժողովուրդը ջարդած են: Իր ըսելով լեռներն են փախած աւելի քան 20,000 հոգի: Կուրտիկէն լսած որոտը այս է եղած ուրեմն . . . :

Ահա ինչպէ՛ս զոհ դացինք մենք մեր «ռազմական նախատեսութեան», կարծելով թէ կառավարութիւնը, առանց դաշտին եւ քաղաքին ձեռք դպցնելու, նախ Սասունը պիտի զարնէ. թշնամին թողուց որ դաշտի զինւած ուժերը դուրս հանենք ու կեդրոնանանք Սասնոյ կղզիացած պղտիկ տարածութեան վրա, որուն երեք կողմերը քիւրտ բնակչութիւնն էր եւ միայն դաշտի կողմը բաց էր մեզ համար. թշնամին օգտուելով ուրեմն այս պայմաններէն բնաջնջեց ժողովուրդը: Այս զարհուրելի սխալը դործեցինք մենք՝ ղեկավար ու պատասխանատու ընկերներս, անշուշտ առանց որ եւ է անձնական նկատումի, բայց ենթարկւելով քարացած աւանդութիւններուն, յամառ անհեռատեսութեան եւ խաբւելով տարիներ առաջ Սասունի նկատմամբ թիւրքերու կիրառած ռազմական գործելակերպէն . . . : Պէտք էր գոնէ պաշտպանել ու պահպանել մահէ աղատւած բնակորները: Սակայն ի՞նչպէս: Սասունը հազիւ կրնար ամիս մը կերակրել բնիկ ժողովուրդը: Ատկէ զատ, եթէ կռիւը սկսէր, դուրսէն եկած ժողովուրդի բազմութիւնը պիտի կաշկանդէր կռուողները եւ պիտի խանդարէր յարձակումներէ պաշտպանւելու: Յրեւ ժողովուրդը լեռներու մէջ եւ թողո՞ւ էր ճակատադրին: Բայց այդ կը նշանակէր, մատնել զայն բացայայտ ոչնչացման, եթէ միայն ուսական բանակի մեր կամաւորական խումբերէն չուտով ՀՀասնէին մեզի: Կենսական էր մեզ համար, որ եւ է դնով, լուր հասցնել եւ օգնութիւն ուղել, իսկ մինչ այդ՝ պէտք էր պաշտպանել գոնէ, նեղ շըրջադէմ մը մէջ ամփոփւած մնացորդները:

Հոգեկան տառապանքս առանց ատոր ալ զարհուրելի էր, որ հեռացած էի Մուշէն: Ատոր վրա կաւենար այժմ մէկ կողմէ ջարդը, իսկ միւս կողմէ՝ ահաբեկ բեկորներու այս հսկայ խումբի յուսահատական վիճակը . . .

Նոյն օրը, երբ ես եւ Ռուբէնը ծառին տակ մեր վիշտն ու տըրտմութիւնը կապրէինք, նայեցայ իրեն ու վճռական ձայնով ըսի, թէ վար՝ ժողովուրդին քով պիտի երթամ. ի՞նչ ըսելու, ես ալ չեմ գիտեր, բայց անկարելի էր այլեւս մնալ այսպէս հոս:

Ռուբէնը, արցունքոտ աչքերով երկար նայեցաւ ինծի ու շնչաց. «Երեւի մեռնիլ կուղե՞ս, կերթաս մեռնելո՞ւ» . . .

— Զը գիտեմ, ըսի, բայց պէտք է որ երթամ.

Նրբ սեւ գեղերը կիջնար Շէնիկ-Սէմալի հովիտին մէջ, քանի մը

ղինւորներու հետ, դանդաղ ու մտահոգ, բռնեցինք անվերադարձ այդ ճամբան:

VIII

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ՝ ԼՆՈՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արշալոյսը նոր բացւած՝ կանգնած էինք Հաւատուրիկի լեռներուն ամենաբարձր կէտին վրա:

Այդտեղէն, երբ մեր առջեւ տեսանք մշուշապատ Դուրանը, որ կարծես պատանքւած մեռել ըլլար՝ ըմբռնեցինք ահաւոր աղէտին մեծութիւնը . . . :

Անէացած էր մեր ժողովուրդը: Դաշտի այս ու այն կողմը, գիւղերուն մէջ կամ եղբերուն՝ դիտակով կը տեսնէի բարձրացող խիտ քուլաները սեւ-դեղին մուխի: Հայու թոնիրին ծուկը չէր այդ այգուլաները, կայրէին ըմբոստ գիւղերը կամ առանձին տունները. մարազներու մէջ կը հրկիզէր ժողովուրդի «ոչ-պիտանի» մասը, որ չէր կրնար յազեցնել ճիւղներու կիրքերը:

Ահա եւ մնացորդը մեր տարաբախտ ժողովուրդի: Մեր կեցած լեռան վարի լանջերուն վրա, Առաքելոց վանքին դիմաց, իլը վխտան առնք՝ բոյներնին քանդւած ահաբեկ մըջիւններու պէս եւ այդ բազմութեան աղմուկը՝ խուլ ու անորոշ՝ կը հասնի մեր ականջներուն: Վանքի մը ուխտի դացած բազմութեան եռուզեռի ալ կը նմանի հեռուէն: Սխալ չէր գուժկանի ըսածը՝ 20 հազարէ ոչ պակաս պէտք է որ ըլլային:

Մշտաւանջային երազ մըն էր կարծես. ուղեղս կայրէր, պայթելու չափ սեղմելով գանգս. միտքս կը գործէր ահռելի արագութեամբ, բայց կցկտուր . . .

Ի՞նչ պիտի ընել այժմ, ի՞նչպէս փրկել գոնէ ասոնք, ի՞նչպէս լուր հասցնել ուսական բանակին, ինչպէ՞ս պաշտպանել. ինչպէ՞ս, . . . :

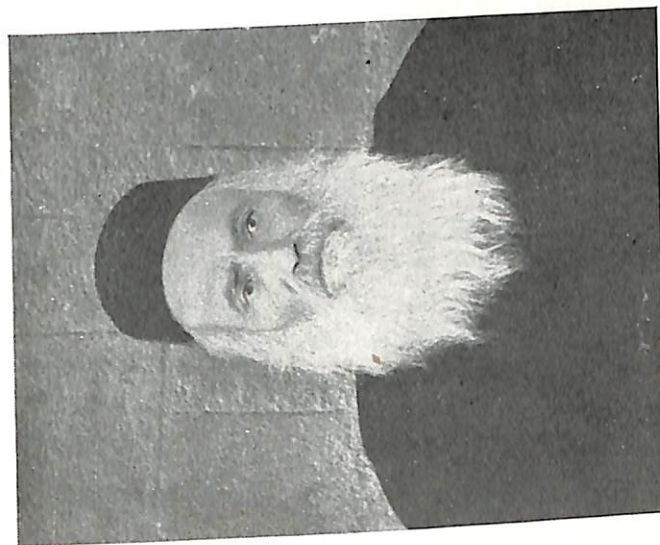
Հրանիւի մը պէս աչքերուս առջեւ կը դառնային մարմին առած պատկերները ահաւոր ջարդին, քաղաքի, գիւղերու ժողովուրդին, ընկերներուն, անմեղ մանուկներուն ու աչքերուս առջեւ ցցւած այս սարսափելի ուրականներու ամբոխին: Եւ գրեթէ վազելով, հեւ ի հեւ կիջնէինք լեռնէն, խելագարներու նման զարնւելով ժայռերուն, իյնալով, մադլցելով:

Անոնց մէջ ենք ահա: Մօտէն ոչ մէկ արտակարգ յուզում, կարծես իրաւ ուխտի օր է: Կանանց եռուզեռ, ուտելիքի պատրաստութիւն՝ խմոր կը հունցեն, հարիւրաւոր օջախներ չորս կողմ, երեխա-

Սասնոյ լեռանցքը դեռ բռնած էր թշնամիէն, որ առ այժմ չէր չարժեր: Սասունէն ալ ոչինչ չէր լսեր: Բայց առաւօտ մը, մեր դիմաց գտնուող Առաքելոց վանքի ամայի շրջապատին մէջ մարդկանց բազմութիւն տեսանք: Ի՞նչ ընելու էին եկեր: Զօամեայ Յովհաննէս վարդապետը՝ այդ առաքելատիպ մարդը, արդէն մորթեր են սեմին վրա, ջարդի առաջին օրերուն, թալլեր վանքը: Արդեօք, թնդանօթ են բերած ոմրակոծելու մեղ: Յանկարծ տեսանք, որ բազմութենէն քանի մը տասնեակ հոգի, աստիճաններով սկսան բարձրանալ վանքի պատերու եւ դմբէթի վրա. կը քանդէին. ժամերով աշխատեցան, բայց ապարդիւն. դարերու շաղախը քար էր դարձած: Կէսօրէն վերջն էր, որ լսեցինք ուժգին պայթիւններ, եւ դմբէթը տապալեցաւ — հայութեան հետքը կը մաքրէին:

Մեր թիկունքին գտնուող դիրքը, որ Մաթէոսը նախապէս քիչ-չատ յարմարեցած էր ռազմական պահանջներուն, ուժեղացուցած էինք: Նախազգացում ունէինք, որ յարձակումը կրելու էինք այդ կողմէն եւ արդարեւ, Առաքելոց վանքի քանդումէն քանի մը օր յետոյ, թշնամին համազարկելով կիջնար մեր դիրքերուն վրա:

Կռիւր սկսաւ կէսօրին մօտ: Մենք՝ մէկ կողմէն ժողովուրդը ձորը կիջեցնէինք քան լեռը անցնելու համար, միւս կողմէն պահեստի մեր ուժերէն մօտ երեսուն հոգին կը ջանայինք տեղաւորել մեր գլխաւոր դիրքին թիկունքը: Մերինները «խրամ»-ներէն կը պատասխանէին: Թշնամին վերէն շղթայի մը ձեւով բացւած՝ կրակելով կիջնէր, զոհեր տալով: Անոր մէկ թեւը արդէն կիջնար դէպի Հաւատուրիկի ձորը: Կռիւ տաք մէկ վայրկեանին, երբ տեսնաւ կը հետեւէինք կռիւ ընթացքին, յանկարծ տեսանք որ քանի մը տասնեակներ մեր գլխաւոր դիրքի թիկունքէն հորիզոնական շարքերով կը յառաջանային: Մերիններն են արդեօք եւ ինչո՞ւ են ելած դիրքերէն: Սակայն չուտով պարզեցաւ, որ թշնամին, յանկարծակիի բերելով փոսերուն մէջէն կրակող մեր մարտիկները՝ անոնց թիկունքն է անցեր: Պէտք էր պահեստի մեր ուժերը առաջ տանիլ, կրակելով: Հրամաններ, պաղատանք, յանդիմանութիւն արժէք չունեցան. այդ ուժը հազիւ հարիւր քայլ մը առաջանալով կեցաւ. անկարելի եղաւ աւելի առաջ տանիլ. դրբէթ ապարդիւն այդտեղէն կը կրակէին կիսաւեր իրենց հրացաններով, որոնց գնդակները արդէն չէին հասնիր թշնամիին: Կը բողբոջէին արդարացիօրէն, թէ այդ փայտերով (հրացաններ) ինչպէ՞ս կարելի էր առաջ երթալ. . . : Ճարահատ, 8-10 հոգիով քիչ մըն ալ յառաջացանք կրակելով, որպէսզի գոնէ մերինները պաշարման շղթայէն հանէինք: Բարեբաղդաբար վերը կըրողները, օգտուելով թշնամիին վայրկեանական չփոթութենէն, կըցան

ՏԳԽԻԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՏԳԽԻԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

գերքերէն դուրս նետուիլ, եւ կրակելով, քովնոր ձորով վազել դէպի մեզ: Մինչ այդ ժողովուրդ չէր մնացած նախկին տեղին վրա: Թըշնամին դանդաղօրէն կիջնար գերքերէն մեր ուղղութեամբ: Մենք ալ կրակելով, մաս առ մաս, կիջնէինք ձորը՝ Քան անցնելու համար:

Այդ վայրկեանին էր, որ ձորի ճիշդ դահլիճին քով տեսայ երիտասարդ կին մը, որ ոտքերը տակը ծալլած՝ նստած էր եւ պաշտադին ձեռքերը մեզի երկարած՝ աղեկտուր ճիշեր կարճակէր. անդամալոյծ է, ըսին: Խնդրեցի մէկ քանիներուն, որ շալկեն ու ձուլեցնեն: Դառն հեղնանքով պատասխանեցին. «Ողջերը չենք կրնար փրկել. ասիկա՞ պիտի տանինք . . .»:

Ու երբ բաւական մը իջած էինք ձորէն, սարսափելի ճիշ մը հասաւ մեզ, եւ սեւ կոյտ մը ջարդ ու փշուր ինկաւ մեր ոտքերուն քովը. կիներ էր . . . :

(Շարունակելի)

ՀԱՅԿ ԱՃԵՄԵԱՆ

Բագրատ Վարդ. Գեորգ-Թաւափաւեան

b

Ատրպատականի Սալմաստ գաւառի արեւմուտքը, Հին-Քաղաք (Քէօհնա-չահար) մեծ դիւղին մէջէն անցնելով դէպի արեւմտեան հիւսիսը կը մտնենք կանաչազարդ ու գեղեցիկ հովիտ մը, որուն մէջտեղէն կը հոսի Դերիկի գետակը: Բնութեան սքանչելի տեսարանները դիտելով, միշտ գետակի ափերէն յառաջանալով՝ երկու ժամէն կը հասնինք Դերիկի Ս. Աստուածածին վանքը, որ դարեր առաջ կառուցւած է հարթ բլուրի մը գագաթին, թիկունքին ունենալով բարձր ու լայնանիստ լեռներ, առջեւ՝ դողաւոր ու գեղեցիկ լեռնահովիտ մը, որ կը ներկայացնէ բնական ամրութիւններու եւ անմատչելի բարձունքներու շարան մը: Այս լեռնահովիտն ունի զանազան յիշատակալից վայրեր, որոնց հետ կապւած են ուրախ եւ տխուր յիշողութիւններ: Բաֆֆիի վիպական հերոսներու գործունէութեան վայրերէն մէկը եղած է նաեւ Դերիկի լեռնահովիտը, որուն մէջ կը դրանէր «Կայծեր»ի Որսորդ Աւոյի վիպական քարայրը: Դերիկի ամէն մէկ ժայռ, ամէն մէկ բարձունք կը յիշեցնէ մեր ազատագրական արիւնոտ պայքարի դէպքերն ու դէմքերը: Այստեղ է նաեւ Դուշման Դարապին (Թշնամիի ձորը), Դուշմանայ լեռներն իրենց սէգ բարձունքներով եւ խոփու, ահարկու ժայռերով, որոնց ծերպերն ու փապարները ապաստան դարձեր են քիւրտ աւաղակներուն, հրոսակներուն, ինչպէս նաեւ մեր հալածուներուն եւ ռազմիկներուն: Այս մըթին ու խորին ձորերն, այս սէգ ու վէս գագաթները, այս ոլորապտոյտ կածաններն ու զարհուրելի կիրճերը ականատես եղած են կեանքի եւ մահուան արիւնալի պայքարներուն, հերոսական ինքնապաշտպանութեանց, դիւցապնական մահերու եւ ինքնակամ նահատակութեան՝ վասն ազդի եւ հայրենեաց:

Ընկերներու եւ ուխտաւորներու խումբով մը 1930-ի Յունիսին, Սալմաստի Հաֆթուան դիւղէն ճամբայ ելանք դէպի Դերիկը:

ԲԱԳՐԱՏ ՎԱՐԴ. ԹԱՎԱՓԱՎԵԱՆ

Քիչ մնացեր էր որ հասնէինք, երբ թեթեւ բայց հասնելի անձրեւ մը սկսաւ մաղմղել: Մտանք քարի մը տակ, անձրեւը քիչ մը դադարելէ յետոյ ճամբանիս շարունակեցինք: Մեր մէջ կային եւ հասակաւորներ եւ երիտասարդներ — բոլորս ալ ուրախ ենք, կերպենք, կը սպասենք, կը կատակենք:

Լուսաբացին կը մտնենք Դերիկի աւերակ մատուռը, որուն կիսաքանդ դմբէթը երկրաշարժի ատեն (1930 Մայիս 6), հիմնովին կործաներ է: Կը մտնենք Դուշմանայ ձորը, կերթանք ջերմուկները, որոնք խորտակւեր են, կը մտնենք հովիտները, կը բարձրանանք վանքի պարիսպներուն վրա, կը համբուրենք Զաթոյի ու Շէրոյի եւ այլ նահատակ հայդուկներու գերեզմանները, կերպենք անոնց երգերը եւ յաջորդ օրը կը վերադառնանք Սալմաստ:

Դերիկը մեր վանքերու սլաւութեան մէջ ուշադրաւ տեղ չունի իբր վանական կամ գերչութեան կեդրոն: Հասարակ ուխտատեղի մը եղած է իր պարզ մատուռով, որուն մօտ կը գտնուէր նաեւ համանուն գիւղը — Դերիկ, որ 40 տարի առաջ հայաբնակ էր, 10-15 ընտանիքներով, բայց վանքը վերջնական կործանման ենթարկւելէ յետոյ գիւղացիք ցրիւ եկան: Դերիկ գիւղն այժմ քրտաբնակ է:

Մեր ժողովրդական զրոյցներու եւ երգերու մէջ Դերիկը կը յիշուի:

Ժողովուրդը կը սպասէ, որ օր մը քիւրտի մը կթան ոչխարը (մաքի) կը մտնէ Դերիկի հայերու ոչխանրերու հօտին մէջ: Քիւրտը կուգայ իր ոչխարը փնտռելու: Գիւղացին անոր առջեւ կելլէ եւ հետեւեալ երգումն ընելով կը հաւատացնէ, որ քիւրտի ոչխարը իրենց հօտին մէջ չէ: Ահա այդ ժողորդական երգումը, որուն ի լուր քիւրտը կը հաւատայ, կը միամտի ու կը հեռանայ.

Ես քե մեռնեմ Դերկայ դերան,
Խայո ծամած քրդու բերան:
Թէ կերեր եմ քրդու մաքին,
Թող լուս դառնայ իմ խոր խոգին,
Թէ չեմ կերեր քրդու մաքին,
Քրդու մօրուք մէջ իմ ք...ին:

Վասպուրականի Շատախ գաւառի Յուսէտ գիւղացի հայդուկ Զաթօն 1894-ի գարնան սպասահական գնդակի մը զոհ դարձաւ Դերիկի մէջ: Անոր հայրենակից եւ գինակից ընկեր — հայդուկ Շէրօն ալ 1896-ի Ապրիլին, սպաննւեցաւ Դերիկի օրհասական կուր ժամանակ,

որուն ղեկավարն էր Նիկող-Դրամանը: Սա նոյն թւի Մարտին 72 ռադմիկներով Վանէն երբ Սալմաստ կանցնէր ղէնքեր փոխադրելու, Դերիկի մէջ հազարաւոր քիւրտերու կողմէ պաշարւեցաւ: Հերոսական եւ օրհասական կռւէ մը յետոյ, որուն մէջ նահատակւեցաւ Շէրօն, խումբն անցաւ Սալմաստ:

Հայդուկ Շէրոյի յիշատակին եւ Դերբիկի կուսի մասին ժամանակին յօրինած է ժողովրդական սիրուն երգ մը, որմէ կը յիշեմ այս տողերը, լսած ըլլալով Հանգուցեայ Նաղարէթ Սապունճեանէն :

Դերեկայ սարեր բռներ դուման, *)

Ոչ մէկ տեղէն չը կայ գիւման,
Զարկէ՛ք, տղե՛րք, եկաւ դուշման:

Զարթի՛ր, Շէրօ՛ մեռնիւմ քեզի,
Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի:

Դերկայ սարեն փչեր գով հով,
Արեւ կշտեն անցնէր ամպով,
Ես քեզ տեսնեմ երազներով:

Զարթի՛ր, Շէրօ՛ մեռնիւմ քեզի,
Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի:

Ո՞վ է լսած Սեւ-Քարեցի անհման Սաքոյի յօրինած ու երգած
ախքան գեղեցիկ ու յուզիչ երգը, որ մինչեւ այժմ ալ հաճոյքով
կերգեն շատերը :

Այս երկի մէջ ակնարկ կայ վարդապետի մը մասին, որ հաւանաբար Թաւաքալեանն է: Կը յիշէի նաեւ Դերիկի անունը: Մէջբերենք այդ երդն ամբողջովին:

Այն օրը որ ես քեզ տեսայ,
Քեզ ինձ ընկեր ես ընտրեցի,
Որտեղ տեսայ Սեւ-Քարեցի,
Քո պատմաւորով շատ սիրեցի:

Մեւ Քարիդ դուրքան, Սաֆո՛ ջան, ա՛խ,
Ախպէ՛դ ջան ա՛խ, Սաֆո՛ ջան . . .

*) Դուստն կը նշանակէ մեզ, մառախուղ, մըծ: Այս բառը աշտոյի փոխարե-
րակն իմաստ ունի, կը նշանակէ՝ սարերը մեզ ու մառախուղի մեան բռնած են
Քշմախիմերով, ~~այնք~~ փխրտեր էին: Զ. Ա.

Հարցրեցի վարդապետին,
Ասի մ^ըբառեղ է արեղամն, *)
Արեղայ չէ՛, ասաւ, որդի՛,
Հայդուկ է այդ սիրուն տղան:
Հայդուկի՛դ դուքբան, Սաֆո՛ ջան, ա՛խ,
Ախպէր ջան, ա՛խ, Սաֆո՛ ջան . . . :

Գերիկ վանքից վերադարձան,
Նշան գարիկելու գնացին,
Պետոն, Կարօն Դաշնակցական,
Ընկեր էին մեր Սաֆոյին:
Ընկերի՛դ դուրբան, Սաֆո՛ ջան, ա՛յս,
Այսպէր ջան ա՛յս, Սաֆո՛ ջան . . .

Այսպէս ջան աշխատելով, մարտ 1916 թ. հունիսի 1-ին Պարսկաստանի իշխանական իշխանները հաշտութեան պայմանագրով համաձայնեցան իրենց տարածքները վերադարձնել Պարսկաստանին։ Այսպէս Պարսկաստանը վերականգնեց իր տարածքները և իր իշխանական իշխանները։

Աւերակ մատուռի կամարներուն տակ՝ խաղրատ վարդապետը շարական կերգէր, իսկ Դուշմանայ ձորին մէջ ռաղմաշունչ երգեր կը հնչեցնէր։ Խաչի եւ սուրի գաղափարը յուզիչ ներդաշնակութեամբ զուգորդւեր էին անոր հուրեան մէջ։

Եւ այս բոլորը կընէր խորին գիտակցութեամբ, կանգնած Սհա թէ ինչո՞ւ Թաւաքայեանը Դերիկի վանահայրութիւնը ստանձ-

**) Սեւ-Քաղցի Սափոն 1890ական քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ մեր ապրիլ-ցու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին մէջ՝ գինական փոխադրութեան եւ այլ յեղատիվներով գործերու համար: Յիշեալ վանքի տնային ղեկավար, արեւմտահայ մը, գետնաշարի սեփականի մը մէջ կ'ապրէր Սափոն, որ սեփականի պատի վրա իր ձեռքով գրած էր. « Սեւ-Քաղցի Սափոն Աստուածատու »:

ՍԵՆՏԵՄԲԵՐԻ ՍԱՓՈՆ ԵՂԱԾ Է Ս. ՍՆԵՒԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԼՅԱՅԻ ԵՎ ԴԵՐԵԼԻ ՎԱՄԲԵՐՈՒ ՎԱՄԿԱՅԻՐԵՐՈՒ ՓՈԽԱՆՈՐԴԸ (ՎԵՔԻ) :

նեց, ահա թէ ինչո՞ւ նա եկաւ Դուշմանայ ձորը, ուր կը վխտային հազար-հազար հարամիներ ու թշնամիներ:

Դարերով լքած, աւերակ եւ ամայի սրբավայրը, որ ուխտատեղի մնալով հանդերձ, եթէ դարձաւ հայ ազատագրութեան պայքարի ռազմավայրերէն մէկը, գլխաւորապէս Թաւաքալեանի անհատական ջանքերուն շնորհիւ էր: Էջմիածնի մեղկ ու հանգիստ կեանքն արհամարհելով նա եկաւ անցաւ այդ դուշմանարնակ Դուշմանայ ձորը, նորոգեց Դերիկը, դարձուց բնակելի, սիրելի վայր մը: Մինչեւ իսկ աւերակ տաճարը նորոգեց, ներքնապէս զարդարեց, ժամատացութիւն ու տնտեսութիւն հաստատեց, ուխտաւորներու եւ հայդուկներու համար բնակարաններ շինել տուաւ: Ծառեր տնկեց, բանջարանոց մշակեց, մէկ խօսքով՝ վանքը բարեգարդեց ու շէնցուց: Տօնական օրերուն, երբ ուխտաւորներուն թիւը շատ կըլլար, երբ փոքրիկ մատուռը կը լեցէր բարեպաշտներով եւ շատերն ալ դաւիթին մէջ կաղօթէին, Թաւաքալեանը պատարագիչի իւր հանդերձներով, խաչն ու դաւաղանը ձեռքին՝ ողբերգութեամբ ու յուզմամբ քարոզ կը խօսէր: Անոր վանահայրութեան օրով, ուխտաւորներէն մէկը՝ Սէյրիմ այսպէս կը պատմէ իւր տպաւորութիւններն ու Թաւաքալեանի քարոզը *):

«... Սկզբում փոքրիկ, փոքրիկ բլուրներ. նրանց յաջորդում էին աւելի մեծերը, որոնցից սկսւում էին լեռներ եւ ապա լեռնաշղթաներ:

«— Դերիկը, Դերիկը, — սրտատրոյի կանչեց ուխտաւորներից մէկը: Հեռում նշմարւում էր տաճարի սպիտակ կաթողիկէն:

«Օ՜հ, ինչպէս գլխեց մեզ, բոլորիս լեռնալանջում բաղձած այն փոքրիկ, կախարդական գմբէթը:

« Թիկունքին լայնահաստ, քարքարոտ սարեր, իսկ առջեւում մի գեղեցիկ, դողաւոր լեռնահովիտ, հարթ բլրի գլխին նստել է Դերիկը:

« Երեկոյան ժամերգութիւնը դեռ չէր վերջացել: Հաղիւ լացւած ու թափ տւած ճանապարհի փոշին, մենք շտապեցինք համբուրել Ս. Աստածածնի սեղանը:

« . . . Կիրակի օրւայ պատարագը հանգիստաւոր էր: Ինձ այնպէս էր թւում, որ Դերիկի փոքրիկ, անդարդարանք մատուռում երգերն աւելի վեհ, աւելի տպաւորիչ էին, քան մեր գիւղի փառաւոր եկեղեցում: Գեղեցիկ ու տպաւորիչ էր եւ այն վարդապետը (խօսքը Թաւաքալեանի մասին է. Հ. Ա.) որ կանգնած ամբիոնի վրա, խօսում էր ժողովրդի հետ:

*) Սէյրի - « Դերիկ կամ դէպի անմահութիւն»: Թիֆլիս, 1911, էջ՝ 12-16, 41-48:

Ահա եւ Թաւաքալեանի քարոզը:

«Հայ ժողովուրդ, դու սիրում ես քո տունը, պաշտում ես քո սրբերը: Լեռների այս ամայութեան մէջ դու հերքաւորեալ պաշտպանում ես հազար տարիների սրբավայրը: Մի ինչ որ անհասկանալի ուժ կայ քո մէջ, որ միշտ առաջ է մղում քեզ. այդ ուժը քո պահանջն է, քո հրեշտակն է, քո քեզ հազար տարիների պահել, պահպանել է, հաշար արիւն-գետերից է անցկացրել, հազար սուր ու քրից է փրկել: Դու մի արմատ ունես, որի վրա ամած ճիւղերը քանի կտրատում են, այնքան էլ քո նոր-նոր շիւթը է արձակում, որոնք մեծանում ու հոսանքներ են դառնում: Քո աստղը երբեք չի մարի, քո արմատը վաշտոն ճիւղեր են դառնում: Քո աստղը երբեք չի մարի, քո արմատը երբեք չի չորանայ: Սիրիր քո վաքանը, սիրիր քո աշխատանքը եւ միշտ, ամէն տարի նորոգիր ուխտդ քո պապերին: Սիրիր քո աշխատանքը, քո պապերի արիւնն ու քրտինքը, եւ հաւատա՛, որ դու կը գտնես քո անմահութիւնը . . . »:

Եւ վարդապետի ձայնը զանգակի պէս զօղանջում էր, ամբողջ մատուռը լցնում:

«Էդպէս վարդապետ դեռ չէր տեսել Սարմատը», — նստած վրանների առաջ՝ խօսում էին ուխտաւորները՝ երեկոյան պլպլացող աստղերի տակ. — առաքելի պէս էր խօսում:

« . . . Բայց ես ծերունի Մեսրոպի կողքին նստած լսում եմ նրա պատմութիւնները: Գիշերից անցել էր: Դեռ եւս լսում էին թմբուկի ձայնը եւ պարողների ուրախ ու հնչուն երգը:

« — Այստեղ, Դերիկում կրակ վառեցին Բաֆֆի կայծերը, — ու դեռուած խօսում էր ծերունի Մեսրոպը, — այստեղ էր որսորդ Աւօի տունը, այստեղ էր Մարօն եւ այստեղ էր, որ հրացանը կապած աւօրի լծան վրա, հերկ էր անում Հասօն: Այստեղ էին որսորդ Աւօի աշակերտները՝ Ասլանը, Կարօն՝ իրանց ընկերներով:

« . . . Հազիւ անցել էր այդ օրերից մի, թէ երկու տարի, մի օր բերեցին ու մեր գիւղի եկեղեցում պահեցին Դերիկի մատուռի ըզդեատները, պատկերները, աշտանակները եւ ուրիշ անօթները: Մի ուրիշ օր էլ բերեցին ուրիշ բաներ, որոնց մէջ էին Դերիկի կաշէ ահաբեկ խնոցին եւ մի անտուկ, որի առջեւի կողմից կային երկու ծակեր՝ ծածկւած խոշորացոյց ապակիներով:

« . . . Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչու մեր գիւղն էին բերում Դերիկի հարստութիւնը:

« Հայաստանի մէջ, հեռու սարերի վրա, ինչ որ բաներ էին կատարւել: Քրդերը սուր վերցրած՝ հասել էին մինչեւ Դերիկ եւ սպառնում էին յարձակւել ու ամէն ինչ աւերել: Այդ պատճառով տեղափոխւում էր Դերիկի ունեցած հարստութիւնը:

« . . . Դերիկը կործանեց . . . : Մեծ հրդեհ էր բռնկել Հայոց աշխարհում, վառում էր հրդեհը եւ հանգցնող չկար : Գնացին Դերիկի քաջերը, գնացին այն հրդեհի մէջ, ու էլ չվերադարձան :

« Գնաց եւ Դերիկի անձնէր հայր սուրբը :

« Դերիկը մնաց անտէր : Եւ եկան քրդերը, ծածկեցին այն գեղա-ծիծաղ լեռները, լցրին այն ծիծաղախիտ ձորերը, կողոպտեցին ու այրեցին փոքրիկ մատուռը, եւ աւերն ու արիւնը թաղաւորեցին Դերիկի վրա եւ լռեցին անուշ երգերն ու սուրբ տաղերը այն գեղածի-ծաղ լեռներում, եւ այն ծիծաղախիտ ձորերում . . . » :

Թաւաքալեանի կեանքի եւ գործունէութեան շքեղ էջերը Մայր Երկրի եւ Դերիկի մէջ անցուցած տարիներն են : Այնուհետեւ անոր ժողովրդանէր սիրտն ու սրաթուիչ հոգին ենթարկւեցան բազմատե-սակ կաշկանդումներու : Անոր կեանքի վերջին տարիները յուսահատ ու թաւաքալոր վայրէջք ունեցան, Ազգին ու հայրենիքին ներկած ուխտեալ քարոզիչը, «Դերիկի հերոս» վարդապետը քաղաքական գործունէութեան եւ յեղափոխական աշխատանքի լծւած ըլլալու փաստերով հետապնդման ենթարկւեցաւ Իրանի, Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի կառավարութեանց կողմէ, մինչեւ որ Խրիմեան Հայրիկն ալ ստիպւած եղաւ 1893-ի աշնան կանչել էջմիածին :

Զ.

Ամբողջ էութեամբ ու խառնւածքով յեղափոխական ծնած Թա-ւաքալեանի յոյսերն ու երազները մոխիր դարձան կրօնական ասպա-րէզի մէջ : Պաշտօնականութեան եւ հրամաններու ցանցերը կաշկան-դեցին անոր սրաթուիչ թեւերը : Վեղարակիր յեղափոխականը խորա-պէս հիասթափուեցաւ նաեւ «Անդրանիկ յեղափոխական եւ մեծ դե-մոկրատ», Վասպուրականի Արծիւ Խրիմեան Հայրիկէն, երբ սա պե-տութեանց ճնշումներու վրա Դերիկի վանահայրը էջմիածին բերել տաւ եւ լծեց անոր հոգիին ու սրտին խորթ եւ անհրապոյր աշխա-տանքներու :

Դերիկի մատուռին, լեռներուն, ձորերուն, հովիտներուն հո-ղեպէս կապւած Թաւաքալեանը մէկ նպատակ ունեցած է միայն : Այն է՝ Դերիկը դարձնել շէն եւ ապահով վանք-կայան մը, որ ապաստան եւ հանգստավայր, իջեւան ըլլար դէպի երկիր երթեւեկող յեղափո-խական խումբերուն, սուրհանդակներուն, զինատար խումբերուն : Ինքը նստէր Դերիկը եւ դառնար յարաբերութեան կապն ու օղակը երկրի եւ Կովկասի ու Ատրպատականի միջեւ : Անոր ցանկութիւնն էր ապրիլ ժողովուրդի մէջ, յեղափոխականներու մէջ, հեռու մնար

էջմիածնի աղղեցութենէն եւ ի պահանջել հարկին իր վեղարն ու սքեմն ալ իբր արտաքին չպարներ՝ յարաբերութեան մէջ դնէր պե-տական պաշտօնեաներու հետ, անոնց վրա հարկ եղած աղղեցութիւ-նը բանեցնելու համար :

Հանրային գործիչը միշտ ենթակայ եղած է ստոր զրպարտու-թեանց եւ բամբասանքներու : Այս վիճակին ենթարկւեցաւ նաեւ Թա-ւաքալեանը, որ ոչ միայն վանքի եկամուտները, այլ մինչեւ իսկ անձ-նական համեստ դրամական մուտքերը ի սպաս դրաւ յեղափոխական գործին : Գիւղէ գիւղ՝ Սալմաստի մէջ շրջադայեցաւ եւ Դերիկի վանքի համար հանգանակութիւն կատարեց : Անոր այս աշխատանքն ալ ըսի-ըսաւներու տեղի տաւ թէեւ, բայց նա կանգնած մնաց իր բարոյական բարձրութեան վրա : Հակառակորդները անգոր եղան զրպարտութեան կնիքը դրոշմելու անոր ճակատին : Եւ ազնիւ վար-դապետը ցաւ ի սիրտ իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ .

« . . . Ափսոս իմ կրած ակամայ, անիրաւ արտաքոյ կարգի հո-ղեկան տանջանքներին, ափսո՛ս իմ անկեղծ յուզումներին : Աղո-թեցէք ինձ համար » :

Երախտապարտ ենք ընկ . Սիմ . Վրացեանին, որ կրցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիւանի մէջէն հանել եւ խնամւած, հմուտ դասա-ւորութեամբ ու ծանօթութիւններով հրատարակութեան տալ Թաւա-քալեանի նամակները, *) որոնք անոր կեանքի վերջին տասնամեակի գործունէութեան եւ փոթորկայոյզ ապրումներու վաւերական աղ-բիւրներն են :

«Թաւաքալեան նամակները, - կըսէ ընկ . Ս . Վրացեան, ոչ մի-այն փաստեր ու տեղեկութիւններ են պարունակում, այլ եւ տալիս են դռնադեղ, յաճախ մութ ներկերով նկարած բարձրին ու կեն-ցաղային պատկերներ : Այդ նիւթից օգտւելիս երբեք չպէտք է անտես առնել ոչ հեղինակի բնաւորութիւնն ընդհանրապէս, ոչ էլ այն օրե-րի նրա հոգեկան զրգուած վիճակը : Թաւաքալեանի նամակներին պէտք է մօտենալ քննադատաբար, օգտւել զլիսաւորապէս փաստե-րից ու ժամանակագրութիւնից, իսկ մեկնաբանական մասի վերա-բերմամբ լինել խիստ զգոյշ ու վերապահ :

« . . . Առհասարակ Թաւաքալեանի նամակներից երեւան է դա-լիս մի չափազանց կասկածամիտ, ջղադրգիւ, հիւանդոտ տրամա-դրութիւն : Ամէն կողմից նա տեսնում է թշնամանք դէպի իր անձն ու գործունէութիւնը : Նկատուում է նա որոշ հիասթափութիւն : Առանձ-

*) «Հայրենիք» ամսագիր 1933, Բիւ 1, էջ՝ 103-110, 1933, Բիւ 2, էջ՝ 98-112, 1934, Բիւ 3, էջ՝ 84-95 :

նապէս դժգոհ է իր բարձրագուս իշխանութեան ցոյց տւած վերաբերումից: Նրա նամակները լինէն են վշտով ու դառնութիւններով:

Ինչպէս վերը յիշեցի, Թաւաքալեանի գործունէութիւնը Սալմաստի եւ Դերիկի մէջ գրաւեց ոչ միայն պարսից, այլ եւ տաճկաց ու ռուսաց կառավարութեանց ուշադրութիւնը: Թաւրիզի տաճկական հիւպատոսը ուշի ուշով կը դիտէր սահմանադրւի վրա կատարուող աշխատանքները եւ ճշում գործ կը դնէր պարսից կառարարութեան վրա Թաւաքալեանը հեռացնելու համար:

Սեւ-Քարեցի Սաքօն Թաւաքալեանին յայտնած էր, որ — «Հին Նախիջևանի ռուս դաւառապետը մի անգամ կանչել է Սարգսին (Սաքօյին) եւ հարցրել է Դ. . . Ի (Դերիկի) վան. . . (վանահայր) Թա. . . Նի (Թաւաքալեանի) մասին»:

Այս հարցապնդումները, բնական է, չէին կարող անհետեւանք մնալ: Կառավարութեանց բողոքները հասած էին մինչեւ էջմիածին: Եւ Թաւաքալեանը 1893 թ. աշնան դրած իր նամակներու մէջ էջմիածին երթալու ակնարկներ կընէ հակառակ իր ցանկութեան: Սալայն նա բնաւ չի ցանկար էջմիածին երթալ:

«Ես առաջ էլ, հիմա էլ ասում եմ՝ կամ Դ. (Երիկ), կամ Սեւան. վասլամ: Ինչ գործ ունիմ ես ինտրիգների կեղտոտ աշխարհի մէջ. . . : Ես իսկի այստեղի մանր ինտրիգներին չեմ կարողանում դիմանալ, ուր մնաց այնտեղի անվերջ ու աննպատակ ինտրիգներին խառնեմ»:

Թաւաքալեանը 1893 թ. Հոկտեմբեր 18-ին կը ներկայանայ Սալմաստի դաւառապետ Հաջի Խանին, գրել կուտայ «մի փառաւոր վէճիլլամա», որով Սարգիս Սարիբէգ օղլին (Սեւ-Քարեցի Սաքօն) «լիազոր ներկայացուցիչ եւ կառավարիչ է ներկայանում (Դերիկի) Ս. Աստաճամօր մենաստանի եւ նրա գիւղի ու հողերի վրա մինչեւ վանահօր Սուրբ էջմիածնից վերադառնալը»:

Սեւ-Քարեցի Սաքօն «վէճիլլ» էր նաեւ Ս. Ստեփաննոս Նախա-վկայի վանքի վանահայր Վահան վարդապետին եւ բացարձակ լիազօրութիւն կը վայելէր վանքի գործերուն մէջ:

Դերիկի անվեղար վանահայրը, նոյնինքն Սաքօն՝ «ամէն մի նոր կարեւոր գործի համար, եթէ ժամանակը ներում է, պարտաւոր է դիմել Ս. էջմիածին, վանահօրը, իսկ եթէ որ ժամանակը խիստ նեղ է, պարտաւոր է հարցնել այն անձանց խորհուրդը, որոնց կը յանձնէ վանահայրը գնալու ժամանակ»:

Եւ 1893 թ. աշնան (հաւանաբար նոյեմբեր ամսին) Թաւաքալեանը հրաժեշտ տուաւ իր սիրելի Դերիկին, Սալմաստի եւ Թաւրիզի ընկերներուն ու դնաց էջմիածին, ուր «ինչ որ տեսնում է, նրան ուղ-

ղակի սպանում է հողեպէս: Հիասթափւում, յուսահատում, ընկճւում է»:

«Թաւրիզի ընկերները — կը շարունակէ ընկ. Ս. Վրացեանը, — իրար յետեւից նամակներ են գրում նրան, պահանջում են պատասխանել, բայց նա լուծ է. սիրտ չկայ, չի կարողանում գրել: Վերջապէս, 1894 թ. ապր. 22 նամակով նա նկարագրում է իր հոգեկան տանջանքները եւ այլաբանական պատմածքներով յայտնում իր գըլխին եկած դժբախտութիւնը, իր սիրած էակի դաւաճանութիւնն ու կորուստը, իր հոգեկան փլուզումը: Սիրած առարկան գեղեցիկ Վարդանն է՝ Խրիմեան Հայրիկը»:

Եւ Թաւաքալեանը ծանր խօսքերով ու որակումներով կը քննադատէ Խրիմեան Հայրիկի իրաւացի կամ յանրաւի ընթացքը՝ էջմիածնի գործերուն մէջ եւ այլն եւ այլն: Կարեւորն այն է, որ նա մինչեւ իր մահը հիասթափւած մնաց Խրիմեան Հայրիկէն, որ երբեք չուզեց Թաւաքալեանը Դերիկ վերադարձնել նոր դժգոհութեանց եւ բողոքներու առիթ չտալու համար: Իսկ Թաւաքալեանը լիայոյս էր, որ նորէն Դերիկ պիտի երթայ եւ շարունակէ իր յեղափոխական աշխատանքները:

Թաւաքալեանը 1894 թ. Ապրիլ 22 թւակիր նամակին մէջ իր ցանկալի վերադարձին մասին կը գրէ՝

« . . . Ես ուզում էի Ձատկից անմիջապէս յետոյ վերադառնալ, բայց Նորին Վեհափառութեան Սրբազնագոյն բարեհաճութեանն էի սպանում: Չնայելով որ Սրբազան Առաջնորդը (խօսքը Ատրպատա-կանի Հայոց Առաջնորդ Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարզեանցի մասին է. Հ. Ա.) խնդրել է, որ իմն ուղարկեմ իր մօտ, բայց ձգձգում են . . . Սկզբումը ուզեցին ղրկել, բայց յետոյ տատանւեցին իսկ այժմ բարձ-րագոյն հրաման եմ ստացել գնալ Կարս եւ նրա նահանգի մէջ գետեղ-ւած զաղթականների մասին հոգալ եւ փող բաժանել»:

Սակայն, Թաւաքալեանի բուռն ցանկութիւնն է Դերիկ երթալ. « — Ի՞նչ կայ հոն, որ դուրս կը պատուեցնես երթալու համար», — կը հարցնէ Խրիմեան Հայրիկը:

« — Դէ՛, արի, ասա, թէ ի՞նչ կայ, ասելով բեղարեցի, էլի հար-ցընում է», կըգրէ Թաւաքալեանը, եւ միջոցներու կը դիմէ, որպէս զի Կարս չերթայ:

Չարքաչ եւ տանջւած Թաւաքալեանը իր երկարատեւ թափա-ռումներու ընթացքին ստացած էր բրոնխիտի եւ յօդացաւի հիւանդութիւնները, որոնք շատ ծանր ազդեր էին նաեւ անոր հոգեկանի վրա: Գաղթականներուն դրամ բաժնելու գործով 1894 թ. Ապրիլ

23-ին անցավ Սարգսյանի շրջանի գիւղերը: Յաջորդ օր գրած իր նամակին մէջ կը գանգատի.

« Սարգսյանի մէջ յաճախ քրտնել- մըսելը, շատ անգամ լուերի եւ այլ անյարմարութեանց պատճառով անքուն մնալս եւ համարեա թէ անընդհատ յուզման ենթարկուելու գէպերը՝ իմ գրգռած ջղերս միանգամայն քայքայեցին եւ, ի վերջոյ, միանալով հին բըրոնխիտիս եւ ռեւմատիզմիս նորոգած ցաւերիս հետ ձգեցին կտտարեալ հիւանդ դրութեան մէջ, Աւագ Հինգշաբթի օրը հաղիւ հասայ Մայր-Աթոռը: Սուրբ Աթոռ եկայ, իմ սենեակի մէջ գտայ Սիմոնին եւ Քրիստափորին *), որոնք երկու օր առաջ եկած են եղել ինձ Երեւան հիւր տանելու համար . . . Աւագ Ուրբաթ օրը գնացինք Երեւան եւ այսօր վեց օր է, որ վերադարձել եմ Ս. Էջմիածին», որուն «մըթ-նոլորտը նրան խեղդում է: Ամէն կողմ տեսնում է անարդարութիւն, վատութիւն: Հասարակութիւնը նրան թւում է ստրկահոգի, կեղծաւոր, անգղամ, լիբը, եսապաշտ ու էջ»:

Վերջապէս, հակառակ իր ցանկութեան կերթայ Կարս՝ դադարեալ անախան գործերով, առիթ կունենայ շրջելու 36 գիւղեր: Կարսէն դարձեալ կը քաշէ Դերիկի կարօտը, իր այս յուզիչ տողերով.

« . . . Իմ Կարսում մնալը որքան կը տեւէ, յայտնի է. ես աշխատում եմ մայիսի վերջին դուրս պրծնել այստեղից, որպէս զի դոնէ յունիսին կարողանամ Դերիկ հասնել . . . Խեղճ Դերիկ, ե՞րբ պէտք է դու հանգիստ վայելես եւ ինձ էլ գոնէ մի քիչ միտթարեա քովայրենի գրկիդ մէջ ամփոփելով իմ մաշած մարմնիս ածիւնը . . . »:

Այլ տեղ իր վերադառնալու ցանկութեան մասին կը գրէ.

« . . . Վերադառնալուց յետոյ պէտք է բոլոր միջոցներս գործ դնեմ Սուրբ Էջմիածնից եւ անտի Դերիկ գնալու համար»:

Ներքին եւ արտաքին դժւարին պայմաններու, չկամութեանց եւ զանազան պատճառներով Բաղրատ վարդապետ Թաւաքալեանը այլեւս չկրցաւ վերադառնալ իւր այնքան սիրած Դերիկը, չկրցաւ շարունակել իւր հայրենանէր ու յեղափոխական աշխատանքները: Էջմիածնի կողմէ նշանակւեցաւ նաեւ Կարսի առաջնորդական փոխաւորդ, բայց տարօրինակ յամառութեամբ պահանջեց, որ դարձեալ իրեն յանձնեն Դերիկի վանահայրութիւնը: Ինչպէս առաջ, այս անգամ ալ անոր ցանկութիւնը փշրւեցաւ Էջմիածնի պարիսպներուն տակ:

Հաղիւ քանի մը ամիս վարեց Կարսի առաջնորդական փոխանորդութեան պաշտօնը: Այնուհետեւ, 1896 թ. Սեպտեմբերին, նշանակ-

*) Սիմոն եւ Քրիստափոր Հայտնեան եղբայրներ:

ւեցաւ Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական փոխանորդ, սակայն այս տեղ մնաց միայն վեց ամիս: Նոյն պաշտօնով 1897 թ. Մարտին անցաւ Գանձակ, ուր պաշտօնավարեց մինչեւ 1900 թ. Սեպտեմբերը, երբ կանչւեցաւ Թիֆլիս ու նշանակւեցաւ Առաջնորդարանի հոգեւոր ատենանի (կոնսիստորիա) նախանգամ եւ Ս. Սարգիս վանքի վանահայր: Թիֆլիսի մէջ, ըստ Լեւոն Սարգսեանի վկայութեան, «աւելի անշնան էր նրա գերը, . . . նա սկսել էր իրան չափազանց զգոյշ պահել, նոյնիսկ երբեմն համակերպիլ առաջնորդի մի քանի պահանջներին . . . իր ոյժերի մեծագոյն մասը վերջերում նա կորցրեց կօնսիստորիական չնչին գործերի վրա. Էջմիածինը չիմացաւ ինչպէս հարկն է օգտուել այդպիսի հաղադիւտ գործչից *):»:

Սակայն, Թաւաքալեանն իբր առաջնորդական փոխանորդ թէ Կարսի, թէ Ալեքսանդրապոլի եւ թէ մանաւանդ Գանձակի մէջ՝ իր անկաշառ եւ ժողովրդանէր գործունէութեամբ բարի եւ պատուաւոր անուն թողեց, համակրանքի եւ անկեղծ սիրոյ արժանացաւ ժողովրդական խաւերու կողմէ:

« . . . Թէ Ալեքսանդրապոլում եւ թէ Գանձակում հանգուցեալը իր խոհուն բնաւորութեամբ կարողացաւ մեծ համակրութիւն ձեռք բերել», կը վկայէ «Արարատ»ը, Էջմիածնի պաշտօնաթերթը, (1902, բերել, կը վկայէ «Արարատ»ը, Էջմիածնի պաշտօնաթերթը, (1902, թիւ 5, էջ 480): Նոյնը կը հաստատէ նաեւ «Մուրճ» ամսագիրը (1902, թիւ 5, էջ 185) - « . . . Բոլորիս յայտնի է թէ իբրեւ Ալեքսանդրապոլի եւ Գանձակի յաջորդ ինչ մեծ համակրանք գտաւ Բագրատ վարդապետը այդ տեղերի հայ ժողովրդի սրտում»:

Խրիմեան Հայրիկը գնահատելով անոր ծառայութիւնները՝ բարոյական վարձատրութիւններու արժանացուց զայն՝ ծայրագոյն վարդապետի տիտղոս տալով 1894-ի Մարտ 8-ին, ծաղկեայ փիւրն՝ 1895-ի Օգոստ. 30-ին, վարդապետական լանջախաչ՝ 1896-ի Յունւար 2-ին, իսկ 1901-ի Օգոստոսին ալ նշանակւեցաւ Էջմիածնի Սինուրի անդամ, երբ արդէն մարմնապէս քայքայած ու հիւանդաբան վիճակով կապրէր Բագու իւր հարգատներուն մօտ:

Քսան տարի շարունակ չարքաշ ու թափառական կեանք վարելով, հոգեկան դառնադին ապրումներով ծանրաբեռնւած, իր յոյսերն ու երազները խորտակւած, հիասթափւած հրաժեշտ տաւ այս կեանքին եւ 1902-ի Մայիս 12-ին, 52 տարեկան հասակին՝ յաւիտեանապէս փակեց իւր աչքերը Բագուի մէջ: Ծովածառալ բազմութիւն մը եկած էր իր վերջին յարգանքը տալու Դերիկի վարդապետին, որ Դերիկի

**) «Մուրճ» ամսագիր, 1902, թիւ 5, էջ 185-6:

կարօտով ալ գերեզման իջաւ: Մարմինն ամփոփւեցաւ Բագուի Պարպետի Հայոց եկեղեցոյ բակին մէջ:

Այսպէս առկայծող մոմի մը պէս մարեցաւ Թաւաքալեանը, բայց անոր անունը իր մահէն յետոյ անմահ մնաց ու յիշատակը միշտ սիրելի:

Հիմա ամայի եւ աւերակ է Դերիկի մենաստանը, որուն առջեւէն խլջալով կերթայ սառնորակ գետակը: Լուռ ու զարհուրելի է Դուշմանայ ձորը, լքւած է որսորդ Աւոյի տնակը: Բաֆրի եւ Դերիկի հերոսները չկան այլեւս . . . անոնք դացին ընդմիշտ եւ անդարձ:

Սակայն Դերիկի աւերակ մատուռին ուխտի դացող իւրաքանչիւր հայր խորին պատկառանքով կը յիշէ Բագրատ վարդապետի սիրելի անունը: Վանքի աւերակ պարիսպներն իսկ վկայ են թէ յեղափոխական վարդապետը որպիսի՝ անձնւիրութեամբ լծւած էր Հայութեան ազատագրութեան սրբազան գործին, որուն նախակարգաւորներէն եւ ուխտեալ առաքեալներէն մէկն ալ հէնց ինքը՝ Բագրատ վարդապետ Թաւաքալեանը եղաւ:

Թաւրիզ

ԱՆՑԵԱԼԲ

ԵՂԻՇԵ ԹԱԴԵՆՍԵԱՆ

Այս տարւայ յունար 24-ին Թիֆլիզում մեռել է նկարիչ Եղիշ Թադէոսեանը: Հանդուցեալը ծնւել է 1870 թւին Վաղարշապատում: Երկրորդական կրթութիւնը ստացել է Լաղարեան ձեմարանում, որից յետոյ ուսել է Մոսկւայի նկարչական դպրոցում, որը եւ աւարտել է 1895 թւին:

Դպրոցի պրոֆեսորներէց Թադէոսեանի վրա ամենից շատ ազդել է յայտնի նկարիչ Պօլենովը, որի հետ նա հետադային բարեկամական մօտիկ յարաբերութիւններ է ունեցել: Պօլենովից դատ, Ե. Թադէոսեանը մօտիկ ծանօթութիւն է ունեցել աշխարհահռչակ Բեպիւնի եւ Բոյաչանի նկարիչ Սերովի, Կորովինի, Լեվիտանի, Վասնեցովի եւ Բորիսով-Մուսատովի հետ, որոնք եւ ազդել են նրա տաղանդի վրա:

Նկարչական գործունէութիւնը Թադէոսեանը սկսել է Մոսկւայում եւ առաջին իսկ գործերէց յետոյ հռչակ է ձեռք բերել, շահելով նախ Մորոզովի եւ ապա Բեպիւնի անւան մրցանակները:

1901 թ. նա փոխադրւել է Թիֆլիզ եւ կարգւել է նկարչական դպրոցի դասախօս: Այդ պաշտօնը նա վարել է մինչեւ իր մահը: Խորհրդային իշխանութեան օրով հալածանքների է ենթարկւել ի միջի այլոց նաեւ այն պատճառով, որ 1926-ին իր տան արհեստանոցի մէջ աւարտել է տարիներ առաջ յղացած իր «Յիսուս Գեթսեմանի պարտէզի մէջ» նկարը: Այս «ոճրագործութեան» համար Թադէոսեանը արտաքսւել է դպրոցից, զրկւել է իր բնակարանից եւ երկար ժամանակ քաշքշւել է Չեկա ու ենթարկւել այնտեղ հաւատաքնութեան: Սիրերիոյ աքսորից ազատւել է շնորհիւ իր վրացի պաշտօնակիցների արտակարգ ճիգերի:

Թադէոսեանը եղել է հայ նկարչութեան հիմնադիրը: 48 տարւայ նկարչական գործունէութեան ընթացքում արտադրել է մօտաւորապէս 450 պատուանդներ, որոնց մէջ տիրական տեղ են բռնում հայկական նկարները: Իր հակամիտերով հանդուցեալը բնակարանից էր (փէյդաթիստ) եւ ամենագեղեցիկ գործերի մէջ վերարտադրել է հայ բնաշխարհի տեսարանները: 16 նկարներ վերաբերում են Սեւանին, 7-ը Արագածին, 12-ը՝ Բիւրականին, 13-ը՝ Մասիսին, 15-ը՝ Վաղարշապատին եւ Էջմիածնի վանքերին, 9-ը՝ Լոռիի տեսարաններին եւ 12-ը՝ Ադուլիսի տներին ու տեսարաններին:

Դիմանկարներ քիչ է տեսել, ընդամենը մի քանի հատ : Դրանց մէջ յայտնի են Կոմիտասի երկու պորտուէտները եւ Յովհ. Թումանյանի սքանչելի դիմանկարը :

ՆԵՐՍԷՍ ՕՀԱՆԵԱՆ

Տարագրութեան բնրոյալըւած պայմաններու մէջ տառապելով՝ վերջերս Փարիզի մէջ մեռաւ մէկը մեր լաւագոյն ալլ համեստ հասարակական գործիչներէն : Երբեք կուսակցական չէ եղած, բայց լաւագոյն բարեկամն էր ամէն անոնց, որոնց մէջ կը տեսնէր անշահախնդիր ու ներշնչող իրական մշակը հայ հայրենիքի եւ ժողովրդի :

Որք էր եւ որբանոցներու մէջ մեծցաւ, ու երբ նեւեցաւ կեանքին երախը, ներկեցաւ ազգային-հասարակական ասպարէզին, իրեն յատուկ եռանդովն ու անշահախնդիր խանդովը : 1890-1918 թ. Պոլսոյ հայ հասարակական եւ ազգային գործիչներէն էր : Համեստ էր անոր մտաւոր պաշարը, բայց բովանդակ իր կարողութիւնը ու մանաւանդ բնրոյական կորովը ի սպաս դրած էր ժողովուրդին :

Մասնաւորապէս ջերմ գուրգուրանք մը ունէր դէպի գեոհաս սերունդը. հայրիկն էր անոնց իր բովանդակ առումով. անոնց ամէն մէկ կրթական, մարզական եւ ալլ դաստիարակիչ ձեռնարկ կամ շարժում կը քաջալերէր անով : Ներսէս Օհանեանը իր բովանդակ բարոյական դիմագծով եւ գլխուն հոգիով աչքի դարկաւ մանաւանդ սահմանադրութեան տարիներէն մինչեւ ընդհ. պտերադմին սկիզբը :

Սահմանադրութեան առաջին գերագոյն խանդավառութիւններու շրջաններուն, մանկական յաիշտակութեամբ կը հետեւէր հայ զարթոնքին ու անոր առաքեալներու քայլերուն : Այդ տարիներուն ազգային երեսփոխան էր եւ ժողովին խղճի ձայնն էր յաճախ՝ բոլոր ներքին աղտեղութիւններու մթնոլորտին մէջ : Երբեմն կուսակցական կերբը իր ծայրայեղ աստիճաններուն հասած վայրկեքներն, անոր հուժկու եւ խոր ցաւով ու անկեղծութեամբ լեցուն, մերթ յանդիմանական եւ մերթ աղերսական չեղան էր, որ կը մեղմացնէր կերբերը : Բազմաթիւ անգամներ նա իւրովի միջնորդի դեր ստանձնած է կուսակցութիւններու միջեւ տիրող տարակարծութիւնները վերացնելու եւ համադրեցնելու ստեղծելու համար :

Շատ կապած էր Վոսմեանին եւ Զարդարեանին. երկրպագուն էր Շահրիկեանի մտրակող բնաւորութեանը :

Այս ներշնչող ու ժողովրդասէր մարդը, համեստ իր դիրքովը, լուսաւոր շող մըն էր անցեալ երկու տասնամեակներու արեւմտահայ քաղաքական եւ հասարակական կեանքին մէջ :

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

40-ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ (1896 - 1936)

Ամերիկայի Համալսարանական Կեդրոնական Մարմնայ Գալստեան Բեմի Յունիսին պիտի տօնի այս տարեդարձը : Բազմաթիւ բերքեր հաւանաբար առանձին բիւր միւրն այս եղբրական եւ միանգամայն դիւցազնական պայքարին, որ Վասպուրականցիները «Մեծ դէպք» կ'անանեն :

1895-ի Սասունի բնրոտացումը դաժանօրէն գտնեցաւ եւ կրակի ու աւարի տրեցաւ Տաթևի աշխարհը : «Մայիսեան բարեկրթութեան» մը շակեցան պետութիւններու կողմէ, որ բիրտբեր փոխարինեցին բնդիւնուր ջարդով . . . :

Ընդհանուր արտակարգ բնիչ նշանակած Շաքը փաշան զրկեցաւ գործադրելու զայն : Եւ անոր փոխարինող Պաքի փաշան, Սասնոտին փաշայի, ամփիջական հրամանատարութեամբ ձեռնարկեց Վասպուրականը եւս ենթարկելու երոյ սրոյ :

Սակայն Վասպուրականը անօգ եւ անմոռն չլրեց այդ հարածը :

Տարիներէ ի վեր հրիւմեանի եւ Փորթուգալեանի պատրաստած սերունդը գերագոյն ճիգը գործ դրաւ պաշտպանելու անդին ժողովուրդը, իր գլխով ունենալով երեք հայ կուսակցութիւններու միացած ուժը եւ միաձոյլ վնդակոծութիւնը :

Ինքնապաշտպանութեան սփռելի ոգին էր Մկրտիչ Թէրլէմէզեանը -

«Աւետիսեան», որ իբր տեղացի մեծ յարգանք կը վայելէր ժողովուրդին մէջ եւ երիտասարդ վազգէն Տէրայեանը : Հ. Յեղ. Գալստեանի, իր հասակով պատանի (1891-ին կազմակերպւած), Վասպուրական էր զրկած ուխտեալ ու պատրաստած գործիչներէն Պետոն, իսկ լեռնային մասերու պաշտպանութիւնը կը կազմակերպէր Հայ Կամաւորական Գումգերու ապաշայ հրամանատար Վարդանը՝ խումբ մը անանի քաջերու հետ, որոնց բըմը անանի քաջերու Գումգեր : Հոն էր լին կը պատկանէր Գումգեր : Հոն էր անի Հնչակեան միւրն ու գաղափարական գործիչներէն Մարտիրոս (Մարտիրոս Սարգսյան), որ համալսարանի աստարանէն նետած էր յեղափոխական ասպարէզը :

Այս ակամաւոր ու կարգ չեղ. գործիչներու ղեկավարութեամբ կազմակերպւած էր կատաղի բնդիւնութիւնը : Վան-Այգեատանի բոլոր քաղերուն մէջ :

Աւելի քան քսան օր տեւեց այդ անհաւասար կռիւն : Թշնամիին կանոնաւոր գործերու եւ բրտական բազմաթիւ իրադարձութեան գրունքը հանդիպեցան պաշտպան կործման : Բայց անաբնդամօքներու ետեւէն երեւան կուգայ տեղի անգլիական հիւպատոսը (Բնդատեղի անգլիական հիւպատոսը) : Բայց անգլիական կը վարէ ուրախութեամբ . . . :

Հայ մարտիկներու դիրքերը կը խորտակուին. գործն ու խումբը կը սեղմեն շրջան, դժոխային կրակի մէջ

«Նոր Օր», հպարտ է անոր համար, որ դրոշակ ունեցաւ, որուն ծալքերուն տակ համախմբեցան այս գաղութին մեծերն ու պզտիկները, հաւաքաբար ծառայելու համար ցեղին եւ անոր հետապնդած նպատակներուն:»

Ընկերական եւ եղբայրական մեր ջերմ

ու սրտագին շնորհաւորութիւնները յիշեալ բերքերուն: Կը մաղթեմք անոնց յարատեւութիւն ու մանաւանդ տոկունութիւն՝ կուրծք տալու համար տաքացիր կեանքի պէսպէս դժուարութիւններուն:

Վ. Փ.

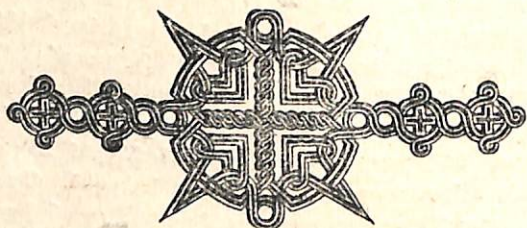
ԱՆՅՈՒՇ ԹԷ ԱՆՈՒՇ

«Վէմ»-ի 1934-ի Դ. համարում գըրել էի, որ Արշակ Բ.-ի բերդը պիտի կոչուի «Անուշ» եւ ոչ թէ «Անյուշ»:

Գրիգոր Եղիկեանը նոյն տարւայ «Վէմ»-ի յաջորդ համարում պարզաբանում է, որ պիտի կոչուի «Անյուշ» եւ ոչ «Անուշ»:

Փաստօրէն եւ հորեմեային յիշում են եւ «Անուշ» եւ «Անյուշ» անունով, եւս Ընդմիջն անամբ հռոմէոստանում, եւ ճիշտ որ Կասր Շիրինը (Անուշ բերդը) հռոմէոստանում չէ, ինչպէս ընդհանրապէս ընդունւած էր կարծել, եւ ես կարծում էի:

Պրպտումները ցայց տւին, որ «Անյուշ Բերդ» - Կասր Ֆէրամուշ» անունով՝ յատուկ բերդ չկայ պարսկական հին բերդերի շարքում: Ֆէրամուշ ածականը, որ նշանակում է անյիշելի, անյիշատակելի, տրւում էր այն բանտին, որի բանտարկեալը դատապարտւած էր մահուան. այսօր էլ Երէ մէկը դատապարտում է մահուան, նրա բանտարկւած տեղը համարում է «Ֆէրամուշ», անյիշելի, անյուշ: Արշակ Բ.-ի բերդը պիտի գտնուի լինէր Տիգրանի շրջաններում եւ պիտի կոչուէր «Անյուշ Բերդ» եւ ոչ «Անուշ»: X.

ԳԻՐԳ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

«ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ» հանդէսը.

Խորհրդակայ կեանքի եւ մասնաւորապէս «կուլտուրական փրոմտի» զարգացման պատմութեան մէջ իր ուշագրաւ տեղն ունի մամուլի օրգանների եւ սրբանց շարքում առանձնապէս հաստատուած պատմութիւնը: Բոլշեւիկեան 15-ամեայ տիրապետութեան ընթացքում բազմաթիւ փորձեր են արւել օրաթերքերի կողմէն ունենալ տեսականօրէն լոյս տեսնող ու հաստատուն հիմքերի վրա դրած ամսագրեր, սակայն այդ բոլոր փորձերն էլ անցել են անյաջող: Մէկ կողմ բողոքած առ այժմ բովանդակութեան խնդիրը, անոնք, օրինակ, այնպիսի մի արտաքին փաստ, ինչպիսին է երկարատեւ ընդմիջումները ամսական հանդէսների հրատարակութեան մէջ եւ նրանց վերհրատարակութիւնները տարբեր անուններով տակ ու որպէս տարբեր, մէկը միւսի հետ կապ չունեցող, օրգաններ: Մինչդեռ Խորհրդ. Հայաստանում լոյս տեսնող կեդրոնական օրաթերքը այս 15 եւ կէս տարւայ ընթացքում միայն մէկ անգամ է փոխել իր անունը, ընդ որում մի քանի ամիս միայն հրատարակող «Կոմունիստ»-ին (1920 թ. Դեկտ. 5-ից մինչեւ 1921 թ. մայիս 27-ը) յաջորդել է «Պրոլետարի» Հայաստանը, որ պահում է իր գոյութիւնը ամբողջ 15 տարի շարունակ, կեդրոնական ամսագրեր յիշեալ ժամանակամիջոցում լոյս են տեսել հինգ հատ՝ «Նորը», «Նոր Աշխարհ», «Նոր Ուղի», «Վերելք» եւ «Պրոլետարի» Գրականութիւն: Առաջ տանելով համեմատութիւնը, կարող ենք մատնանշել նաեւ հետեւ-

եալ տարբերութիւնը: Օրաթերքը հրատարակել է կանոնաւորապէս, օրը օրին, մինչդեռ վերայիշեալ ամսագիրը, համարեա առանց բացառութեան եւ յաճախ նոյնիսկ երկրորդ քիչ սկսած վեր են ածւել պարբերական հանդէսների, լոյս տեսնելով երկու, երեք եւ մինչեւ անգամ չորս ամիսը մէկ անգամ եւ նոյն ծաւալով, ինչ որ սահմանւած է եղել ամսական գրքոյկի համար:

Ի՞նչ է այս ուշագրաւ երեւոյթի պատճառը: Նիւթական միջոցների պակասը, բաժանորդների սակաւութիւնը, թէ աշխատակիցներ չհարւելու հանգամանք: Ով էիք թէ շատ ծանօթ է հրատարակչական գործի առանձնատկութիւնը, նա ներքին խորհրդային երկիրներում, մագիտէ, որ վերայիշեալ պայմաններից եւ գիտէ, որ վերայիշեալ պայմաններից եւ ոչ մէկը չի կարող որ եւ է ձեռով վրձնող անգամ նշանակութիւն ունենալ այս դէպքում: Հրատարակչական ամբողջ գործը մասնաւոր անհատների ձեռքից խլւած ու պետութեան սեփականութիւն է դարձւած այսօրւայ Հայաստանում: Եւ նիւթական խնդիրը, այսպիսով, որ եւ դեր չի կատարում մամուլի օրգաններին հրատարակութեան մէջ, որովհետեւ անգամ եւ. Հայաստանը իր ազգատիկ թիւջէյով ի վիճակի է հոգալ գոնէ մէկ հատ ամսագրի հրատարակութեան ծախքերը: Չի կարող խօսք լինել նաեւ աշխատակիցների սակաւութեամբ մասին, ու խառնակիցների սակաւութեամբ կարգերը խորհրդային երկրներում ազատ գրագումբ ունեցող մարդկանցից չեն կազմւած, այլ գրագէտներից, որոնք պետական (կու-

որոնց նպատակն է «գիծ շտկել»: Այդ գործի փառապանծ վարպետները, ինչպէս օրինակ, Ա. Ոսկերչեանը, Ն. Դաբաղեանը եւ այլն, իրենց տեղերը գիշելն «աջ-ազգայնական բեմում» ունեցող Ա. Յովհաննիսեանին, Ա. Կարինեանին, եւ միջին ուղեգծով ընթացող Ս. Մելիքեանին, Ս. Սողոմոնեանին եւ Ս. Յարութիւնեանին:

ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ հաստատուած հայ տարագիրները եւ թէ մոր՝ ունին իրենց օրաքերքը, երկօրեան կամ շաբաթաքերքը: Ասկէ գատ, կարեւոր կեդրոններու մէջ, ուր հայերը զանգուածաբար կապրին եւ մաւաւնող այն գաղութներու մէջ, ուր անոնք ունին իրենց մէջ մտաւարակներու մեծ թիւ մը, կը հրատարակուին ամսագիրներ:

Այս սեռակէտէ ամենէն բեղմնաւորը փարիզն է հարկաւ, ուր կը հրատարակուին «Վէճ», «Անահիտ», «Կեանք եւ Արեւստ», «Երկունք», «Հայ Արի», «Հայ Բոյժ», 3-ետոյ կուգայ Ամբիկա, ուր լոյս կը տեսնեն «Հայրենիք», բեղուն եւ ճոխ ամսագիրը, «Նոր Գիրք», եւ «Կոչ-նակ» ու «Կանթեղ» կրօնաքերքերը: Երկու ուրիշ կրօնաքերքեր՝ «Միօն» եւ «Հասկ» կը հրատարակուին Երուսաղէմի ու Ամբիկայի մէջ: Ամսագիրներու այս շարքին մէջ իրենց պատուաւոր տեղն ունին վեհապետի «Բաղմալէպ»ը եւ վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեան»:

Այս բոլոր ամսաքերքերը իրենց խոշոր դերը ունին տարագիր հայութեան մտաւոր, հոգեկան եւ ցեղային դիմագծի պահպանման եւ զարգացման մէջ: Ուրիշ առթիւ քերես անդրադառնալով անոնց:

Ամենէն մեծ բացը, որ կը մնար եւ որ

Արձանագրելով «Խորհրդային Գրա-կանութիւն» հանդէսի վերադիմեալ դերական կողմերը, ցաւով պիտի մատնանշենք, որ նաեւ այս հրատարակութիւնը բունի է նախկինների ուղին: Նոր գիրք վաղուց է ինչ լոյս չէ տեսնում եւ հանդէսն, դատելով բոլոր երեւոյթներէ, ապրում է իր վերջին օրերը:

Ա. Խ.

կը կարծենք թէ չափազանց կարեւոր ու էական բաց մըն է օտար միջավայրերու մէջ հասակ նետող մոր սերունդին համար, մանկական պարբերաթերթերու եւ գրականութեան բացակայութիւնն է:

Այդ պատիւը «Արի»-ին կը պատկանի հարկաւ, որ 3-րդ տարին կը բոլորէ եւ օգտակար իր դերը կը կատարէ ամերիկահայ սերունդին մէջ: Թողնելով հետազային անդրադառնալու անոր եւ մըման քանի մը պարբերաքերքերու մասին, այս անգամ կուզենք հայ ծնողներու ուշադրութեանը յանձնել հեռաւոր իրանի մայրաքաղաքի՝ Թեհրանի մէջ հրատարակուող «Նոր Հասկեր» երկշաբաթաքերքը, որ հակառակ գոյութիւն ունեցող ծանր պայմաններում, համաժ է իր 13-14-րդ թիւը, նախանձելի կորուստով մը:

Ինչպէս ըսինք, խիստ մեծ արժէք ունի եւ կենսական պէտք մը կը ներկայացնէ այն եւ այդ պատճառով ալ, բոլոր մերի մեզ այդ օգտակար ձեռնարկի նկատմամբ մեր քանի մը դիտողութիւնները եւ քննադատութիւնները յայտնել:

Բոլոր ազգերու մէջ, մանկական հրատարակութիւններու նկատմամբ, մանկաբայժ-հոգեբանները միշտ յատուկ տեղ մը տւած են լեզուի եւ ոճի հարցին:

Պէտք է տալ քննադատութիւն թիշդ, խը-

նամուտ, պարզ եւ գեղեցիկ լեզու մը: Պէտք է համեմել գայն յաճախ ժողովրդական ոճին հետ, բայց անհրաժեշտ պայմանով մը, որ այդ լեզուն ըլլայ մանկան մօտի մակարդակէն ոչ բարձր, ըլլայ դժուար ընթերցելի եւ հասկնալի:

Այդպիսի լեզուով պէտք է պատմել մանկին, նոյն իսկ ամենէն բարդ խնդիրներու մասին գրելու ատեն: Բարդ միւրերը հասկնալի եւ մարտնչի դարձնելու արեւստն է, որ կը պահանջուի մանկական գրականութիւն հրապարակ բերողներէ: «Նոր Հասկեր»-ի մէջ թէեւ կը նկատուի այդ ձգտումը, բայց քիչ անգամ կը յաջողի:

Մեր կարծիքով հետեւեալ նպատակներուն պիտի ծառայէ մանկական գրականութիւնը:—

Ա. Դաստիարակել փոքրիկի բնաւորութիւնը, ներշնչելով անոր ազնիւի ու բարիի գաղափարը, դարձնել գայն արի ու յանդուգն, մշակելով անոր մէջ յարգելի ու կամք:

Բ.— Զարգացնել անոր երեւակայութեան պատկերաւորութիւնը, բարձրը՝ առանց, անշուշտ, անկարելիութիւններու եւ առանց երեւաններուն մէջ նախընտրելու անոր հոգին:

Գ.— Օժտել անոր նախապատրաստական օգտակար գիտելիքներով, մանաւանդ բնական գիտութիւններու մարզին մէջ:

Դ.— Դիտելու, նկարագրելու, բնագիտելու եւ առանց ձեռնադրելու արեւստը զարգացնել անոր մէջ:

Ե.— Ներշնչել անոր ազգութեան եւ հայրենիքի գաղափարը, տալով մեր հին եւ նոր պատմութիւններէն դաստիարակիչ դրագներ, կենսագրականներ, անողովակներ եւ դիւցազնական շրջաններէն հեքիաթներ:

Զ.— Հաղորդակից դարձնել գայն եւրոպական քաղաքակրթութեան գեղեցիկ արդիւններուն (արեւստ, գիտութիւն եւ կեանք):

«Նոր-Հասկեր»ը կարող անձերու ձեռք կը գտնուի: Շատ գեղեցիկ ու նպատակաւոր մօր ձեռագիրներով փոքրիկ պատմաձեռնարկ հրատարակութիւնը, պատմական կողմէ գրաւորները եւ ծագութեանը շատերը:

Ողջունելով այս յաջող հրատարակութիւնը կը քննադատենք Պարսկաստանէն դուրս գտնուող ծնողներուն եւ օգտուի այդ կրթիչ հրատարակութիւնն, որով հրատարակիչները հնարաւորութիւն պիտի ունենան աւելի նախաճառելու, գեղեցկացնելու ու խմբով դնելու քերթին վրա:

Մանկական քանի մօտեցող գրքակներու հրատարակութիւններու ձեռնարկած է նաեւ Ռուսական «Մասիս» ընկերութիւնը:

Այս հրատարակութիւնները մեծապէս ուշադրութեան արժանի են եւ պէտք է որ առանձին խօսքով այս մասին:

«Բաղմալէպ»ը եւ «Հանդէս-Ամսօրեան» առանձին թիւեր են ներած ատուածաշնչի բարգմանութեան 1500-ամեակին: Հմուտ բանասէրներու այդ երկու հրատարակութիւնները (մանաւանդ կու հրատարակութիւնները եւ միւրերու առաջին իր շփոթութեամբ եւ միւրերու խօսութեամբ) պատիւ կը բերեն Միջին քարեաններուն եւ մնալուն արժէք կը ներկայացնեն մեր պատմագիտական գրականութեան համար իրենց հարուստ ու հետաքրքրական նիւթերով:

Պարսկական եղբայրները գոհողութիւն (արդարեւ) յանձն առած են հրատարակելու «Կեանք եւ Արեւստ» ամսագիրը, որուն 5-րդ թիւը արդէն լոյս տեսած է:

Իր ծաւալով փոքրիկ (32-35 էր.), սակայն հարուստ եւ հետաքրքրական յօդուածներով օժտուած այս պարբերականը աչի կը գարնէ իր խմբաւոր ու մշակուած լեզուով ու բովանդակութեամբ:

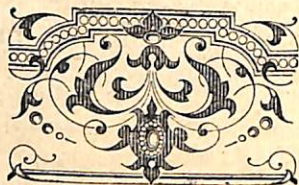
Պ. Զօպանեանը եօթ տարիէ ի վեր կը հրատարակէ իր «Անահիտ»ը, եռամսեայ

հանդէսը որ աւելի շուտ ժողովածուի մը պատահականութեամբ կը հրատարակուի — հաւանաբար նիւթական արգելքներու պատճառով, ինչ որ յատուկ չէ միայն անոր: Վերջերս լոյս տեսած է 1936 միացեալ 1-3 թիւը: Հարուստ բովանդակութիւն ունի: Առանձնապէս հետաքրքրական է բանասէր Սազըզեանի գեղեցիկ

մանրանկարչութեամբ զարդարած 1 ուսումնասիրութիւնը 1274 թիւն գրած աւետարանի մը մասին:

Միացեալ այդ թիւին 3-րդ մասին մէջ գետնդրած են այն նաոերը որ արտասանեցան Աստածաշնչի տարեդարձի առթիւ տեղի ունեցած հանդէսին մէջ:

Փ.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

«ՍԱՍՆԱՅ ԾՈՒՆԻ» — Խմբագրեց Պրոֆ Մ. Արեղեան, աշխատակցութեամբ Կարապետ Մելիք Օհանջանեանի. Երեւան, 1936 թ.

Երեւանում ձեռնարկել են հայ ժողովրդական վէպի հրատարակութեան: Արդէն լոյս է տեսել ծրագրած երկու հատորից առաջինը, որ նւիրած է Սասնոյ ժողովրդական վէպին, որը յայտնի է «Սասնայ ծռեր» անունով: Սուրբ մի հատոր է այդ, 1200 էջից բաղկացած, որի մէջ տեղ են գտել 25 տարբերակ: Դրանցից հինգը գրի են առնւած վերջին տարիներում, մնացածը՝ նախաշրջանական շրջանում:

Սասնոյ վէպը հայ հասարակութեանը առաջին անգամ ծանօթացրել է Գաբրիէլ Վարդ. Սրամատեանցը, որ 1874 թիւն լոյս ընծայած իր *Գրոց ու Բրոց* ժողովածուի մէջ հրատարակել է այդ վէպի մի տարբերակը, «Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ» անունով: Սերունդներին գործը ահագին տպաւորութիւն թողեց այն ժամանակայ գրագէտ ու ընթերցող հայ հասարակութեան վերա ու յարուցեց նրա մէջ մեծ հետաքրքրութիւն: Պէտք է հայ ժողովրդական վէպը ու, մասնաւորապէս, դէպի Սասնոյ վէպը: Արդիւնքն եղաւ այն, որ մէկը միւսի յետեւից սկսան լոյս տեսնել այդ վէպի մի շարք նոր տարբերակներ, որոնք եւ տեղ են գտել Երեւանի այս ժողովածուի մէջ: Թւում է, թէ զարմանալի մի պատահականութեան պիտի վերագրել, որ Գաբրիէլ Վարդ. Սրամատեանցի գրի առած տարբերակը տեղ չի գտնուել այս հատորի մէջ:

Ժողովածուի խմբագիր Մ. Արեղեանի

եւ նրա աշխատակից Կ. Մելիք Օհանջանեանի անունները հանդիսանում են անհաշիւ երաշխիքները հատորի մէջ տեղ գտած բնագրերի ձեռնհաս ու բարեխիղճ խմբագրութեան: Եւ իբրեւ, բոլոր տարբերակներն էլ, թէ դասաւորութեան եւ թէ բնագրերի արտաքին կարգաւորման տեսակետից հրատարակւած են օրինակելի կերպով: Պ. Մ. Արեղեանը, որ վաղուց է ինչ զբաղւում է ժողովրդական վէպով, կարողացել է զգալ ու ըմբռնել այն տաղաչափութիւնը, որ գործ են ածում պատմողները եւ ուսանողի ձեռքով է տպագրել այն բոլոր բնագրերը, որոնք գրի առնողների կողմից շարադրւած են մեծ մասամբ արձակով:

Տարբերակների բնագրերի հրատարակութեան նկատմամբ մէկ դիտողութիւն կարելի է անել: Նրանց մէջ չի կիրառւած միատեսակ ուղղագրութիւն: Խըմբագիրները պահել են, մի քանի թեքեր, շտկումներով, այն ուղղագրութիւնը, ինչ որ գործ է ածել գրի առնողը: Այդ պատճառով էլ յաճախ միեւնոյն բառը տպւած է տարբեր տառադարձութեամբ: Հրատարակչները այդ չէին կարող չի նկատել, քանի որ այն ուղղագրութիւնը, որ գործ է ածել նրանցից մէկը՝ Կ. Մելիք Օհանջանեանը իր գրի առած 6 տարբերակների մէջ, հետեւողականորէն միատեսակ է եւ համապատասխանում է սասունցիների բարբառի այն հնչիւնաբանութեան (ֆոնետիկա), որ որոշել ու սահմանել են խմբագիրները: Հասկանա-

Այնպէս աշխատեալ է ձեր դէմքը հիմա եւ ձեր որովայնի ստեղծագործ կողմերէն սակայն, շատ աններդաշնակ կատարածքի զեղեցիկ վերջալոյսի ֆօնին վրա պարտէզի:

... Ձեր դրեթէ ապշած նայածքը, զեղակորոյ ձեր էութեան այս անտարբեր հետաքրքրութիւնը վերջին՝ ուղղւած է դէպի ինձ:

Բայց բանաստեղծը խորշում է արդէն այդ կնոջից, որը «այնպէս փոխւած է» այժմ: Չկան այլեւս առաջւայ ծաղիկները, «այրւել են թիթեռները լապտերի բոցէն» եւ շուշան աղջիկը դարձել է ... «նշող մի դիակ»:

Այսպիսի մի մաքրամաքու սիրով շուշանաման աղջկան սիրել կարելի է ոչ թէ մեծ քաղաքների սրճարաններում, այլ «բարձր ծառերու սուրբներում տակ», «աստղերում հետ», «ամայայ լըմակի փիլի», «լեռնալանջի ծաղկաւտ գերեզմանի» քով քսած «հրաբուխ եղբերեւելի» տերեւների սասափիւնին ունկընդիր: Եւ բնութեան միւրաւ բազմաթիւ գեղեցիկ նկարագրութիւններ կան այս հատորի մէջ, որոնք վկայում են այն մասին, որ կնոջական սիրոյ կողմին բանաստեղծի հոգին հրաքանդ միւս տիրական յոյզն է բնութեան սէրը:

Գարուն, դարուն, դարուն:
Գլուխս կիշնայ ծաղիկներուն ու երազանքն իր թեւերուն՝ ինձ կը տանի:
Կանաչադեղ հորիզոններն համբուրող սա կապոյտը քաղցրանուէն, ամպերու սա ցանցնաւ զողով զնացքը դէպի հեռու անծանօթներն անընկալն:

Յաւերժական վտակները գլզլան՝ ուռններու սուրբափայլ խորունկէն, դրանքը մեղմաշունչ հովերուն, սոսաւիւնը երեսասարդ ճիւղերուն, թռիչքը փոքրիկ թեւերու՝ երկնակապոյտի մաքուր կամարէն:

... Ինչպէ՞ս ըսել, ինչո՞ւ երգել, երբ լիհնչիւն ու դաշնամայն, քաղցրա-

տարած եւ անդորր, մայր բնութիւնը կերգէ:

Բնորոշ է, որ նոյնիսկ բնութեան մէջ բանաստեղծը սիրում է նրա առաջին զարթոնքը՝ մթնաշաղը, արշալոյսը, գարունը եւ, առհասարակ, մեղմ պահերը: Ահարկու փոքրիկները, տակնուվրայութիւնն ու պեկոծութիւնը չեն գրաւում նրան:

Գեղեցիկ են նաեւ այն փերթածները, որոնց մէջ արտայայտւած է բանաստեղծի կարօտը իր կարւած հոր համար:

Հայր, երբ պիտի դաս:
Կարօտդ ծովացաւ սրտիս մէջ, տես:
Հոգիս՝ տառապանքէն հողմաւոր՝
Կուրծքիս տակ տերեւի պէս կը դողա:
Չպիտի՞ լինա:

Այս կարօտը առանձնապէս ուժեղանում է, երբ գարնան գալով կենդանանում է բնութիւնը: Բանաստեղծի «հեղին խելար» այդ ժամանակ քնշում է դէպի հայրը: Նա հիացած է «քացւած ծաղիկներով», «կանաչ արտերով» ու «քննոյշ հովերով» եւ ուզում է, որ իր խնդութիւնը կատարեալ լինի ու ներշնչում է իրեն այն սին հաւատը, թէ «այս առաւօտ, վերջապէս, դարունին հետ հայրիկս մեզի կուգա՞յ»: Եւ նրա երեւակայութիւնը ծրագրում է համդիպման մանրամասնութիւնները:

Ես կը նետեմ՝ դանդուրներէս լիւաները հրասարսուռ, դէպի դալար դաշտերէն ու ոսկեծովի արտերէն, մոռնալով արցունքը քայլերուս տակ մեռնող ծաղիկներուն՝

Ես քեզի՝ կուգամ, հայրիկ, մայիսեան երգով, դարնան թեւերով, փարելու փոշեթաթաւ ծունդերուդ եւ աչքերս, խնթութիւնով լեցուն աչքերս՝ ներկա՛ կուրծքիդ վրա թաղելու:

«Դու եւ ես»-ի բանաստեղծութիւնը յոյզերի եւ ոչ թէ խոհերի բանաստեղծութիւն է եւ այդ պատճառով էլ նրա արժէքը գերազանցապէս ձեւի եւ ոչ թէ խորքի մէջ փնտռելու է: Ա. Խ.

«ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐԻ. Ա. տարի *»
(Հրատ. «Համագգային Ընկերութեան»).

Հանելի արտաքինով այս տարեգիրքին մէջ տեղ են գտած բազմաթիւ աւագ եւ երիտարդ գրիչներ:

Տարեգիրքը ունի գրականութեան, քննադատութեան, ուսումնասիրութիւնների, պատմագիտութեան-բանասիրութեան, գիտութեան եւ գեղարեստի բաժիններ ինչպէս նաեւ գրական արձագանգ ու հայ կեանքի տեսութիւններ:

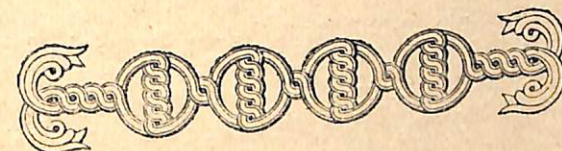
Ամէնէն արժէքաւորն այս բաժիններու մէջ, անկասկած, գրական քննադատութեան եւ պատմագիտութեան միւրաւ մասն է, որում մէջ, տեղ ունին Յ. Օշականը, Ե. Տէր-Անդրէասեանը, Գ. Մխիթարեանը, Մ. Թէօդօսեանը, Յ. Իրազեկը եւ Ռ. Բերբերեանը:

Հետաքրքրական են, մասնաւորապէս, Գ. Գիւգայեանի «Հայ Մշակոյթի վարիչը ըստ Ստ. Նազարեանի», Ա. Խանդկարեանի «Գրական շարժում Հայաստանում», Յ. Ճ. Սիրունիի «Արեւիքն ու արեւմուտքը հայ հոգիին մէջ» ուսումնասիրութիւնները:

Պատմագիտական բաժինը գրեթէ ամբողջովին կը պարունակէ կարեւոր միւրեր եւ ուսումնասիրութիւններ: Անշուշտ Տարեգիրքի ծաւալը բոլոր չի տար ճիշդ երեւի ընդարձակման, ինչպէս եւ լայն ուսումնասիրութիւններու: Գրականութեան բաժինն մէջ տեղ են գրւած Հր. Զարդարեանի, Լասի, Տարօնեանի, Մեհեանի եւ Սոս-Վանի փոքրիկ պատմաւեցումները: Զափածոյ գրածոներու մէջ շատ գեղեցիկ է Համաստեղի «Տոմար Մաքիական»-ը եւ Ամէն-Անուշի ջերմութեամբ լեցուն «Արմենիա» փերթածը:

«Համագգային Տարեգիրքը» մինչեւ այժմ լայն տեսած տարեգիրքերու մէջ նորութիւն մըն է իր նախնիները, միւրերու բազմազանութեամբ եւ լրջութեամբ: Գիրքը զարդարւած է աշխատակիցներու պատկերներով:

Վ. Գ.
*) Խմբագրութիւն, ղեկավարաւ հաճոյքը չունեցաւ ստանալու տարեգիրքէն. բարեկամէ մը ձեռք բերինք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր յարգելի Գործակալներուն եւ Բաժանորդներուն .

Ստիպւած ենք այս կոչով դիմել Ձեզ խնդրելով որ փութաք օր առաջ վարչութեանս ղրկել 1935-ի տարեշրջանէն մնացած ինչպէս նաեւ 1936-ի նոր բաժանորդագրիները :

Տպագրութեան եւ առաքման դանդաղեցման գլխաւոր պատճառը , չենք ծածկեր , նիւթական դժւարութիւններն են :

Ուստի կրկին կը խնդրէինք Ձեզ , որ չը մերժէք ստիպողարար ընդառաջ երթալ մեր այս դիմումին :

«ՎԵՄ»-ի ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Անահիտ», քիւ 1-3, միացեալ հա-մար .

«Սիօն», քիւ 3-5 .

«Կեանք եւ Արեւստ», քիւ 1-5 .

«Նոր Հասկեր», քիւ 11-12, 13-14 .

«Երկունք», քիւ 2 .

«Կանթեղ», քիւ 5-8 .

«Նոր դեր», քիւ 2 .

«Հանդէս Ամսօրեայ», քիւ 10-12, 1935

«Հայ Բոյժ», քիւ 19 եւ 20

«Բաղմովէյ», 1-2 միացեալ քիւ .

«Պալ-Ուլտի», Մարտ .

Յիշատակի հատոր Բաղմովէյի . Ս . Ղազար , վեցնետիկ . Աստուածաշունչի 1500ամեակին նւիրած .

Գ . Գեղարքունի , Հին հայ բանաստեղծութիւնը .

Ա . Սարուխան . Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացիին .

Սար . Սարգսեան , Զորավանք (ֆեր-լաճներ) .

Դաւիթ Վաչնաճէ , Վրաստանը Հիւսիսի եւ Հարաւի միջեւ (ռուսերէմ) .

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դալար
վեցամսեայ 3 ,,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարեկան 10 դալար
վեցամսեայ 5 ,,
Հասցէ՝

13-15 Shawmut st.

BOSTON MASS (U.S.A.)

Ա Ս Պ Ա Ր Է Ձ

ՇԱՌԱԹԵՐԹ

Ամերիկա , տարեկան , 1.50 դալար
Արտասահման 2.00 ,,
Հասցէ՝

"ASBAREZ" P. O. Box 865
Fresno, Calif., U. S. A.

Ա Ջ Ա Տ Խ Օ Ս Ք

ՕՐԱԹԵՐԹ

Բուլգարիա՝ տարեկան 550 լիւ
Բուլգարիա՝ վեցամսեայ 300 լիւ
Ամերիկա՝ տարեկան 6 դր.
Ուրիշ երկիրներ՝ տարեկան 150 ֆր.
Հասցէ՝

45, Bld. M. Louiza,
Sofia, (Bulgarie)

Ա Լ Ի Ք

ԵՐԿՈՐԵԱՅ ԹԵՐԹ

Տարեկան 85 դիւ
վեց ամիսը՝ 45 դիւ
Արտասահման
Տարեկան՝ 170 ֆր. ֆր.
Հասցէ՝

"ALIK", Impr. Moderne
Khiabane Posthané, Teheran
(Iran)

Յ Ո Ւ Ս Ա Ք Ե Ր

ՕՐԱԹԵՐԹ

Եգիպտոս , տարեկան , 150 եգ. դի.
,, վեցամսեայ , 80 ,,
Արտասահման , տարեկան , 40 շիլինգ
,, վեցամսեայ 20 ,,
Հասցէ՝

'Houssaper', B. P. 868
Le CAIRE (EGYPTE)

Մ Ե Ղ Ո Ւ

Երգիծական Շաբաբաքերք

Ներքին՝ տարեկան 100 լիւ
,, վեցամսեայ 50 լիւ
Ամերիկա Տարեկան 2 դալար
Արտասահման Տարեկան 30 ֆրանկ
Հասցէ՝

K. Kaladjian
B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

Հ Ո Ր Ի Ջ Ո Ն

ՕՐԱԹԵՐԹ

Ներքին՝ տարեկան 300 տր.
Արտասահման՝ տարեկան 150 ֆր.
Հասցէ՝
Rue Mitropoleos, 14.
Salonique, (Grece)

Ս Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 6 անգլ. շիլինգ կամ 1.50 դր.
Հասցէ՝
Patriarcat Arménien, Jérusalem
(Palestine)

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 3.50 դալար
Հասցէ՝
"Pazmaveb", St. Lazar, Venise
(Italie)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ	1
ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՍ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ	12
ՇԱՌԼ ԴԻԼ	17
Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ	24
Եւ անոնց հարտարապետական արժէքը	24
ՇԱԽԱՐՇ ՆԱՐԳՈՒՆԻ	31
Գրականութեան	31
ԽՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ	38
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՍԻՐԵԱՆ	66
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ	82
ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ	96
ԱՆՅԵԱԼԻ	109
ԿԵԱՆՔ Եւ ՄՇԱԿՈՅԹ	111
40-ամեայ տարեդարձը, Վ. Փ. - Թերթերու տարե- դարձներ, Վ. Փ. - «Անյոյշ» քէ «Անուշ»,	111
ԳԻՐԳ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ	115
Ա. Խ. - Գաղութահայ պարբերական մամուլը, Փ. -	115
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ	121
Եան՝ «Դու եւ ես», Ա. Խ. - «Համագգային Տարե- գիրք», Վ. Փ.	121
ՅԱԽԵԼԻԱԾ	193
ժամանակը	193

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
 տարեկան 70 ֆրանք
 Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
 Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիրիա, եւ
 Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
 ՆԱՆՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՐԱՔԱՆՁԻՐ ՏԱՐԻՈՅ 6 ԳԻՐՔԸ՝ 25 Ֆր.
 Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն
 տեսակ առաքումների համար .-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

« Վ Է Մ » - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը .-

Ֆրանսա՝ Լ. ԳԼԵՆԵԱՆ, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. ԿԱԿՈՍԵԱՆ, (Մարտէյլի եւ շրջակայքի ընդհ. գործակալ)
 49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Կիպրոս՝ Յ. Մահտեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլղարիա՝ Գ. Հալաճեան, K. Haladjian, B. B. 444, Sofia.

Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան,
 Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Յուսարեր»-ի,
 B. P. 868, Le Caire.

Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրսաշեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.

Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսեան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

Իրան՝ Խ. Միլթոնեան, Թաւրիզ:
 ,, Ա. Գէորգեան (Խուլիստանի ընդհ. գործակալ),
 Թեհրան՝ Ա. Խոջայեան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.

Սպահան - Զուլա՝ Թաղ. Թաղէոսեան

Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան,
 H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

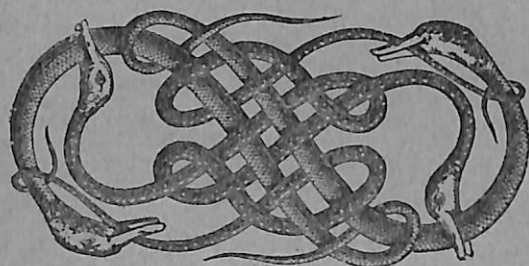
« Յ Ա Ռ Ա Զ »

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄՐԱՄԱՔԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Եռամսեայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Եգիպտոս, Եթովպիա, Իտալիա	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռուսի երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՏԷ. — 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE, — 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)